

© R. Marnette

Bandoeng en haar Hoogvlakte.

Bandoeng en hare Hoogvlakte

PUBLICATIE N.V. VISSER & CO - BANDOENG
FOTOGRAFIE GEDEELTELIJK KNIKMAN
CLICHÉ'S GEDEELTELIJK „BANDOENG VOORUIT”
TEKENINGEN KAMIL
LAY OUT IDELOVICI
PAPIER PADALARANG-FABRIKAAT PRIANGAN

'n Woord vooraf

De tijd, dat Bandoeng beschikte over een verscheidenheid van voorlichtende lectuur, folders, kaarten, excursiegidsjes en zelfs een toeristisch tijdschrift, — die tijd is voorbij.

En toch is het bewustzijn, een Bandoengs burger te zijn, en de behoefte om meer van de stad te weten, niet verminderd. Integendeel. —

Het is daarom een lofwaardig initiatief geweest van de N.V. Visser & Co. om de uitgave van dit boekwerkje te stimuleren.

De redacteur wil hier ook dank betuigen aan de Vereniging „Bandoeng

Vooruit”, die overname van stof en gebruik van cliché's toestond uit haar tijdschrift „Mooi Bandoeng”.

L. v. d. PIJL.

Om in dit boek

WEGWIJS

te worden

Algemene redactie		Prof. Dr L. van der Pijl	
De Geschiedenis van Bandoeng		D. M. G. Koch	pag. 6
De Geschiedenis van Pasundan		D. M. G. Koch	pag. 12
Wat de stenen zeggen		Dr Th. H. F. Klompé	pag. 16
De Soendanees		D. M. G. Koch	pag. 29
Bandoengs Groei		D. M. G. Koch	pag. 36
Dieren in de stad		Dr L. van der Pijl	pag. 41
Bloemen en Planten		Dr L. van der Pijl	pag. 42
Onze Kratertuinen		Dr L. van der Pijl	pag. 44
Het mooiste gebouw van Indonesië		D. Rühl	pag. 46
Het Bandoengse Wapen		D. Rühl	pag. 47
Onderwijs		Dr L. van der Pijl	pag. 48
Natuurschoon in de omtrek		Dr L. van der Pijl	pag. 49
Bosscha en de Sterrenwacht		D. M. G. Koch	pag. 52
Bandoengs physiognomie		D. M. G. Koch	pag. 57
Recreatie en Sport		D. M. G. Koch	pag. 61
Hotels		A. C. Knikman	pag. 65
Communicatie door de lucht		S. Hettyey de Makkoshettye	pag. 69
Weet U ?		D. Rühl	pag. 71
Sterfteverhoudingen in de stad Bandoeng		W. Brand	pag. 73
Nijverheid		D. M. G. Koch	pag. 74
De Papierfabriek Padalarang		Ir W. van der Lee	pag. 78

DE O M G E V I N G

In de geschiedenis van Bandoeng zijn, globaal, vier perioden te onderscheiden; het eerste tijdvak vond zijn afsluiting in 1810, het tweede omstreeks 1860, het derde omstreeks 1910—1912, en sindsdien leven we hier in het vierde. Deze perioden komen slechts ten dele overeen met die der geschiedenis van Priangan.

We zien hier af van de oergeschiedenis al zou men aan de hand van de kaart

in oorlogstijd krijgsvolk leveren. Overigen genoten ze in het bestuur van hun gebieden een vrijwel volledige autonomie. Een dezer vorstendommen was Timbanganten, dat ongeveer het gebied van het latere regentschap Bandoeng omvatte, met een kuststrook aan de Indische Oceaan en de districten Leles en Tarogong. Omstreeks 1450 was de residentie van de vorst van Timbanganten gevestigd te Tegalloeer, aan de voet van de Malabar, doch zijn opvolger verplaatste haar naar

van het door Coen gestichte Batavia. Dipati Oekoer was evenwel een rebelse geest; en toen de onderneming tegen Batavia reddeloos mislukt was, trachtte hij zich aan het oppergezag van Mataram te onttrekken. De Sultan zond een leger tegen hem af, en na een heldhaftige verdediging werd hij gevangen genomen, naar Mataram gebracht en daar gedood. In 1677 gelukte het Cornelis Speelman, Sultan Amangkoerat te bewegen tot afstand aan de Oost-Indische Compagnie van het deel van Priangan ten westen van een lijn, die van de Tji

Pamanoekan zuidwaarts liep.

En in 1705 kreeg de Compagnie ook het overige deel, benevens Galoeh en het westelijke gedeelte van Banjoemas.

Voor haar was dit begeerd en zeer waardevol gebied, in verband met de grote vrucht-

baarheid der gronden en de geschiktheid voor het telen van pro-

ducten voor de Europese markt, in het bijzonder koffie. De politiek van de Compagnie, later die van het Nederlands-Indische Gouvernement, ten aanzien van de Preangerlanden werd tot diep in de tweede helft der achttiende eeuw dan ook in belangrijke mate door de koffiecultuur mee bepaald. De uitbreiding van het gezag der Compagnie over het Oostelijk deel der Preangerlanden, onder Gouverneur-Generaal Joan van Hoorn, in 1705, stond in direct verband met de uitbreiding van de koffiecultuur op die

(zie p. 22) kunnen betogen, dat Bandoeng al bestond toen de huidige kustplaatsen nog zeemodder waren.

Eeuwen geleden, reeds vóór de komst van de Portugezen, was de Priangan verdeeld in een aantal delen, bestuurd door eigen hoofden, die Soenan of dalem genoemd werden; later kregen ze de titel Boepati. Het gebied stond onder de opperheerschappij van de vorst van het Hindoerijk Padjadjaran. De banden met dit rijk waren soepel als die tussen leenheren en vazallen in de West-Europese Middel-eeuwen: de Prianganse vorsten moesten dien van Padjadjaran jaarlijks geschenken brengen bij wijze van schatting en

Bajabang aan de Tjitaroem. Nog later werd zij onder het bestuur van Temangoeng Wira Angoen-Angoen verplaatst naar Krapjak, het huidige Dajehkolot. Toen, ruim een eeuw later, het rijk Mataram zich westwaarts uitbreidde, kwamen de Preangerlanden onder de heerschappij van de vorst van dat rijk. Bestuurder werd de pangeran Dipati van Soemedang, als vazal van Mataram. Onder Sultan Agoeng werd het Mataramse oppergezag over het gehele gebied gevestigd, en in 1629 werd de toenmalige bestuurder van Bandoeng, Dipati Oekoer, onder andere gedwongen, Soendanese troepen te leveren voor de belegering

*) Daar dit boekje in het Nederlands is geschreven, is de Nederlandse spelling of naam van plaatsen aangehouden, zoals men Parijs schrijft in plaats van Paris.

voor de teelt zo bijzonder geschikte gronden.

De cultuur werd „op hoog gezag gedreven“, d.w.z. aanplant en levering van het product waren gedwongen. Elke „tjatjah“ — combinatie van huisgezinnen — in de Preanger werd verplicht aanplant en onderhoud van, eerst 300, later 1000 bomen te verzorgen, en het product via de hoofden aan de Compagnie te leveren. De verkoop van koffie op de Europese markt leverde zo ruime baten voor de schatkist, dat Raffles, die geheel het dwang- en monopoliestelsel der Compagnie afschafte, meende, het voor de Preanger niet te kunnen missen. Ter vergoeding verleende hij vrijstelling van de betaling van landrente. Het Ned.-Indische Gouvernement handhaafde deze regeling.

Dit monopolie werd door de Compagnie en later door het N.-I. Gouvernement met Argusogen bewaakt. Europeanen werden zoveel mogelijk uit de Preanger geweerd. Daendels sloot het gehele gebied voor Europeanen, behalve, nadat de Grote Postweg was aangelegd, voor doortrekkende reizigers, die zich overigens niet langer dan een dag op één plaats mochten ophouden. In een resolutie van 15 Maart 1808 werd gezegd, dat „niemand in noch door de Bovenlanden (zal) vermogen te reizen zonder permissie van de Gouverneur-Generaal of, bij deszelfs afwezigheid, van de Gecommitteerde“. De motivering van dit verbod luidde, dat het vermindering van de druk der leveringen en diensten ten behoeve van doortrekkende reizigers beoogde. Er was een paardenposterij opgericht, waardoor de gesloten-

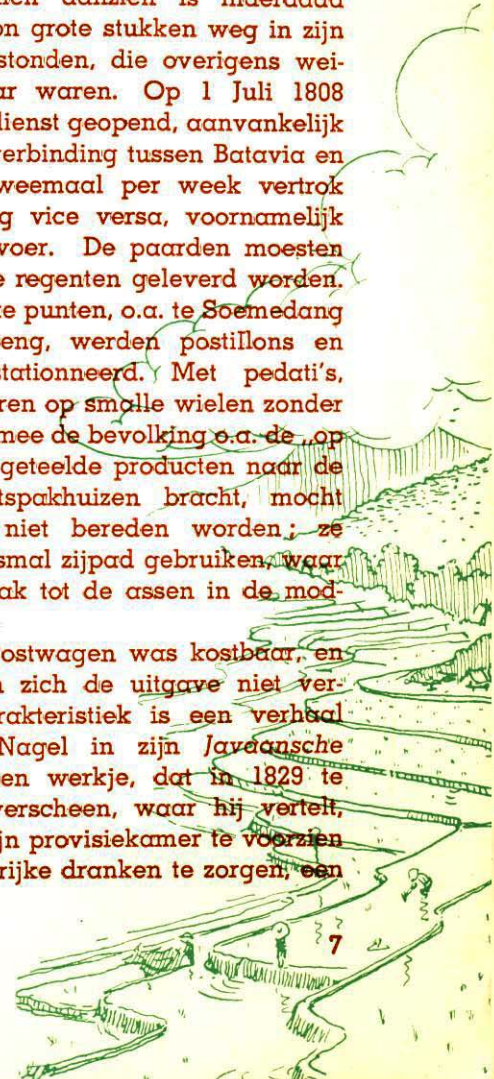
heid van de Preanger, althans voor zover de grote weg betrof, niet te handhaven was. Maar voor het overige moesten alle krachten beschikbaar blijven voor de gedwongen cultuur! Een publicatie van 9 Januari 1821 verbood aan Europeanen, eigenaren van landgoederen uitgezonderd, zonder vergunning van de resident in of op de Preanger handel te drijven of zich daar op te houden en in 1823 werd bepaald, dat vergunning van de resident nodig was om over de grote weg te reizen. En nog in 1853 werd aan Europeanen toegestaan, „tot wederopzegging“ te wonen te Tjiandjoer, Bandoeng en Soemedang, terwijl het verbod van handeldrijven in de Preanger gehandhaafd werd.

De vrees voor overproductie, waardoor de prijzen zouden dalen, zat er bij de Compagnie diep in, en enige malen werd overgegaan tot „extirpatie“, vernielen van koffie-aanplantingen. Daendels deelde die vrees niet en gaf bevel tot uitbreiding van de cultuur met niet minder dan 45 miljoen bomen. Hij wenste ook uitbreiding van andere cultures, en gelastte in 1810, omdat „in de Preanger Bovenlanden uitgestrekte velden woest en onbebouwd liggen, welke, ofschoon niet voor de koffie- en rijstcultuur geschikt, echter voor andere voortbrengselen vatbaar zijn, als tabak, indigo, kappas, cadjang, enz.“ de bouw van Chinese kampongs in de nabijheid der „hoofd-negorijen van Tjiandjoer, Bandoeng, Parakanmoentjang, Soemedang, Soekapoera, Limbangan en Galoeh“. De uitvoering van deze maatregel stiet op gebrek aan animo onder de Chinezen, weshalve Daendels, die er

nu eenmaal niet de man naar was om zich te laten dwarsbomen, kort en goed de last gaf om binnen een maand tien Chinese gezinnen te „leveren“ ter bevolking van de geprojecteerde kampongs. Eerst maanden later had men dit aantal bij elkaar. Maar de kiem der latere volkrijke Chinese wijken vormden deze gezinnen niet!

Daendels' naam is verbonden aan de aanleg van de Grote Postweg. Zijn verdienste te dien aanzien is inderdaad groot, ofschoon grote stukken weg in zijn tijd reeds bestonden, die overigens weinig berijdbaar waren. Op 1 Juli 1808 werd de postdienst geopend, aanvankelijk voor sneller verbinding tussen Batavia en Bandoeng; tweemaal per week vertrok een postrijtuig vice versa, voornamelijk voor briefvervoer. De paarden moesten gratis door de regenten geleverd worden. Op belangrijke punten, o.a. te Soemedang en te Bandoeng, werden postillons en paarden gestationneerd. Met pedati's, inheemse karren op smalle wielen zonder spaken, waarmee de bevolking o.a. de „op hoog gezag“ geteelde producten naar de gouvernementspakhuizen bracht, mocht de Postweg niet bereden worden; ze moesten een smal zijpad gebruiken, waar de wielen vaak tot de assen in de modder zakten.

De reis per Postwagen was kostbaar, en velen konden zich de uitgave niet veroorloven. Karakteristiek is een verhaal van C. H. Nagel in zijn *Javaansche Tafereelen*, een werkje, dat in 1829 te Amsterdam verscheen, waar hij vertelt, hoe hij, om zijn provisiekamer te voorzien en voor geestrijke dranken te zorgen, een

vertrouwde bediende met een tiental dragers naar Batavia zond, die geheel de afstand te voet moesten afleggen. Als regel nam deze wandeling heen-en-terug twee weken in beslag.

Op de sluiting van de Preanger voor Europeanen werd een uitzondering toegestaan voor enkele landheren, van wier namen die van Andries de Wilde in de herinnering is blijven voortleven. Hij had een romantisch leven achter de rug, was in 1781 te Amsterdam geboren, begaf zich op jeugdige leeftijd in de zeedienst, werd tweemaal door de Engelsen gevangen genomen, wist te ontvluchten, begaf zich naar Java, en ontpopte zich hier als chirurgijn, werd zelfs lijfarts van G. G. Daendels. Hij was een dynamische figuur. In 1813 kocht hij voor 6153 Spaanse maten het land Oedjoengberoeng, dat zich over een lengte van 19 paal langs de Postweg uitstreckte, tot de Tangkoeban Prahoe toe. Hij was te ongedurig, om zich persoonlijk met het beheer ervan te belasten en vertrouwde dit toe aan een administrateur. In 1816 wist hij eigenaar te worden van het land Goenoeng Parang, bij Soekaboemi en in 1819 verkocht hij Oedjoengberoeng voor 55.000 Sp. matten. Te Bandoeng liet hij zich in 1819 een kapitaal woonhuis bouwen, dat later, nadat Bandoeng gemeente geworden was, als raadhuis werd gebruikt, — tot op dezelfde plaats het riante gebouw verrees, dat wij thans kennen. Maar hierover komen wij later te spreken.

De vlakte van Bandoeng was destijds schraal bevolkt. Volgens een opgave, welke betrouwbaarheid overigens du-

bieus is, bestonden hier in 1630: 43 dorpen met 10 of minder gezinnen, 20 dorpen met 11 tot 20 gezinnen en 14 dorpen met meer dan 20 gezinnen. Volgens de bekende Bataviase predikant baron Dr W. van Hoëvell, die in 1847 zijn *Reis over Java, Madoera en Bali* ondernam, bestond de bevolking van de vlakte van Bandoeng toen uit 129.000 zielen. Slechts een klein deel was bebouwd; vooral in het noordelijk gedeelte lagen grote streken woest en ledig. In zijn verslag van die reis — uit historisch oogpunt een der belangrijkste boeken over het Java van een eeuw geleden — propageerde hij het denkbeeld van kolonisatie door Europeanen; voor de tarwen en andere cultures was de grond, naar hij meende, uitermate geschikt en het klimaat kon geen beletsel zijn. In zijn *Tijdschrift voor Ned.-Indië* kwam hij op dat denkbeeld herhaaldelijk terug. Het was trouwens niet nieuw, en er was jaren tevoren reeds een proef genomen met Nederlandse boeren, die evenwel mislukte.

D E S T A D

De stad Bandoeng, zoals wij haar thans kennen, heeft geen historie, die tot in verre eeuwen terug reikt. Hoofdplaats van het regentschap was aanvankelijk het tegenwoordige Dajeuhkolot, dat destijds Krapjak heette: Dr de Haan haalt in zijn *Priangan* een officieel bericht aan, volgens hetwelk Demang Timbanganten in 1681 opdracht had gekregen, zich daar met 200 gezinnen metterwoon te vestigen. De plaats lag aan de noordelijke oever

van de Tjitaroem, in een laag, vlak terrein, bij de samenvloeiing van de Tjika-poendoeng en de Tjitaroem. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat de naam Bandoeng terug te voeren is op een dam die het daar mogelijk maakte de Tjitaroem over te steken. Er zijn echter ook andere visie's. Bandoeng werd in het *Dagregister van het Kasteel Batavia* enige keren genoemd als een onbetekenend binnenplaatsje. In het *Dagregister* werd het voor de eerste maal vermeld in een reisverslag van de Mardijker Juliaan de Silva, die er op een tocht door de „bovenlanden“ in Juli 1641 arriveerde en wiens mededeling zich tot het volgende beperkte:

„Den 4en dach trocken voort ende quamen omtrent een uyre gaans van daar aan een negorije genaemt Bandongh, bestaande uit 25 à 30 huizen, daaronder 2 met padie“. Deze laatste waren blijkbaar loemboengs.

Van te Bandoeng woonachtige Europeanen werd niet gerept tot 1720, toen de oud-korporaal en „houthakker in de Preanger bosschen“ Arie Top er zijn domicilie koos. In 1742 woonden er twee Europeanen, een „opziener“, zekere Jan Geybergen, die versierd werd met de bijnaam „Ronde Jan“, en een korporaal. Het schijnen lastige rabauwen te zijn geweest, en de regent van Bandoeng verstoutte zich, de Gouverneur-Generaal te verzoeken, „te mogen worden ontheft van het onderhoud van twee Europeanen“. Hij kreeg nul op het rekest: de G.G. liet antwoorden, te hopen, dat beide Europeanen „niets onbehoorlijks“ zou overkomen en dat Zijne Excellentie voortaan verschoond wenste

te blijven van „leugens of valsche oprapingen“.

Toen de Grote Postweg was aangelegd, gelastte Daendels „de hoofdnegorij Bandoeng“ te verleggen naar de plaats, waar de Tjikapoendoeng die weg kruiste. Het besluit werd geslagen op 25 Bloemaand (Mei) 1810, en de considerans luidde, in het toenmalige bureaucraten-Nederlands — als volgt: „De landdrost der Jacatrasche Preanger bovenlanden, bij missive hebbende te kennen gegeven, dat hem bij zijn jongste inspectie was ter oore gekomen, dat de hoofdnegorijen van Bandoeng en Praccamoentjang te verre van den nieuwen weg afgelegd waren, waardoor de werkzaamheden aan de postwegen als anderen sterk kwamen te lijden; met voordragt mitsdien om gedagte hoofdnegorijen te doen verplaatsen, als die van Bandoeng naar Tjikapoendoeng en die van Praccamoentjang naar Andawadak, welke beide plaatsen aan den grooten weg gelegen en daartoe zeer geschikt waren; en considerende, dat, behalve de voor de gencemde verplaatsing opgegeven, plausible redenen, daardoor tevens onderscheidene cultures zullen worden bevorderd, uit hoofde van de bijzondere geschiktheid, welke daarvoor de gronden hebben, die in de environs van de opgemelde, tot de hoofdnegorijen voorgedragen plaatsen gelegen zijn; is conform de gedane voordragte, besloten, de hoofdnegorijen Bandoeng te doen verleggen naar Tjikapoendoeng en die van Praccamoentjang naar Andawadak, met autorisatie op gedagten landdrost om hieraan te geven de noodige executie“. Met dit besluit werd Bandoeng tot regent-

schapshoofdplaats verheven. Het oude Bandoeng (Krapiak) heette voortaan Da-juehkolot, hetgeen betekent „oude stad“. Daendels' besluit deed Bandoeng overigens meer aan aanzien, dan aan sociale of politieke betekenis winnen. Blijkens een officiële opgave woonden er in 1811, toen Raffles deze gewesten bestuurde, niet meer dan 8 Europeanen, enige honderdtallen Indonesiërs en enkele Chinezen en Arabieren. Ten aanzien van de vestiging van Chinezen in de Preanger werd trouwens een vrij stelselloze politiek gevoerd. In 1809 werden alleen Chinese houders van rijstpachten toegelaten en het gebied voor alle anderen, „om de verbittering te verminderen door hun gedrag“, gesloten. In 1810 werd bij Bandoeng een wijk voor Chinezen gebouwd, en toen ze niet kwamen opdagen, werd opdracht gegeven, een tiental Chinese gezinnen te ronselen. In 1820 volgde een nieuw verbod van vestiging, behalve, voor enkele „Chinesche nuttige ambachtslieden“. Blijkens de uitkomsten der volkstelling woonden in 1821 in de gehele Preanger niet meer dan 81 Chinezen. Het verbod van vestiging werd in 1828 weer ingetrokken, maar het duurde nog lang vóór zij zich haastten, om hun maatschappelijk bestaan op de hier bestaande verhoudingen te funderen.

De groei stagneerde. Toen van Hoëvell in 1847 op zijn reis over Java, Madoera en Bali Bandoeng aandeed, woonden hier volgens zijn mededeling 4 of 5 Europese ambtenaren en een theecontractant. Een andere officiële opgave van de bevolking van Bandoeng in 1846 noemt het getal van 9 Europeanen, 11.136 Javanen en Soendanezen, 13 Chinezen, 30 Arabieren, 5 slaven en 30 militairen. Het verbod van handeldrijven weerhield blijkbaar van vestiging, waar ook, in de Preanger. Nog in 1874 bestond de Chinese gemeente uit een zestal gezinnen, waaronder dat van een timmerman, die Tam Long heette en

naar wien de straat Tamblong werd genoemd.

Blijkens een zich in het Landsarchief bevindende oude kaart van omstreeks 1825, die hierbij gereproduceerd wordt, bestonden hier destijds maar enkele stenen gebouwen en woningen: de woningen van de resident, de assistent der koffiecultuur, de toemenggoeng, de Aria en zekere heer Paijen, benevens een herberg, blokhuisen en de missigit. Behalve de woning van de assistent der koffiecultuur, die ver weg, aan de noordzijde van het huidige Pieterspark gelegen was, stonden deze gebouwen dicht bij de Postweg, aan weerszijden. Ter plaatse, waar zich thans het raadhuis verheft, stond bovengenoemde ruime woning, die door Andries de Wilde gebouwd was. Het huis werd in 1823 verkocht en werd in later jaren bewoond door o.a. de directeuren der Gouvernements-kinacultuur, terwijl de bijgebouwen als laboratorium ingericht waren.

Bandoeng begon eerst, zij het nog langzaam, te groeien nadat, in 1853, toegestaan werd, zich „tot wederopzegging” in de Preanger te vestigen. Vreemde Oosterlingen hadden een speciale „permissie” nodig om Bandoeng als woonplaats te kiezen, doch ze werden op afzonderlijke wijken aangewezen.

In 1856 besloot de Regering, de standplaats van de resident der Preanger Regentschappen van Tjiandjoer naar Bandoeng over te brengen. Dit besluit kwam eerst in 1864 tot uitvoering; er deden zich aanvankelijk bezwaren voor, o.a. het ontbreken van een passende woning. Ze kwamen in 1867 gereed. Deze

royaal gebouwde woning is thans gereserveerd voor ambtelijk gebruik of woongelegenheden. Het residentiekantoor verrees op het terrein naast hôtel Preanger en tegenover hôtel Savoy-Homann; in later jaren werd in dit gebouw de Waterstaatsdienst ondergebracht.

De ontwikkeling van het stadje kreeg een forse stoot na Mei 1884, toen het lijnvak Tjiandjoer—Bandoeng van de Staatspoorwegen gereed kwam; Batavia werd daardoor, via Soekaboemi en Buitenzorg, rechtstreeks bereikbaar. Tevoren was de reiziger aangewezen op de postwagen of de „kar-ballon”, een soort wagen, die hem naar Tjiandjoer bracht, waar hij dan op de trein kon stappen. Het was een ongemakkelijke en langdurige geschiedenis, en sommigen gaven er de voorkeur aan, te voet te gaan. Van de heer Klaas de Vries, stichter van het Warenhuis De Vries, tegenover de Sociëteit „Concordia”, — thans het Atelier Bosscha — dat oud-Bandoengers zich nog zullen herinneren, wordt verteld, dat hij van tijd tot tijd, als hij goederen voor zijn winkel moest gaan inslaan, met een aantal dragers naar Batavia wandelde! Of het waar is, weten we niet. In elk geval was deze Fries een stoere baas. En het ging hem voor de wind. Hij bouwde zich een ruime woning, die later door Dr J. A. Koch gekocht werd en als kliniek werd ingericht, en waar thans onze „rustende strijders” enige weken verpozing en ontspanning vinden. Toen in 1906 ook de spoorwegverbinding tussen Padalarang en Krawang geopend werd, nadat reeds 1894 die met Tjilatjap tot stand was gekomen, was Bandoengs isolement vrijwel opgeheven.

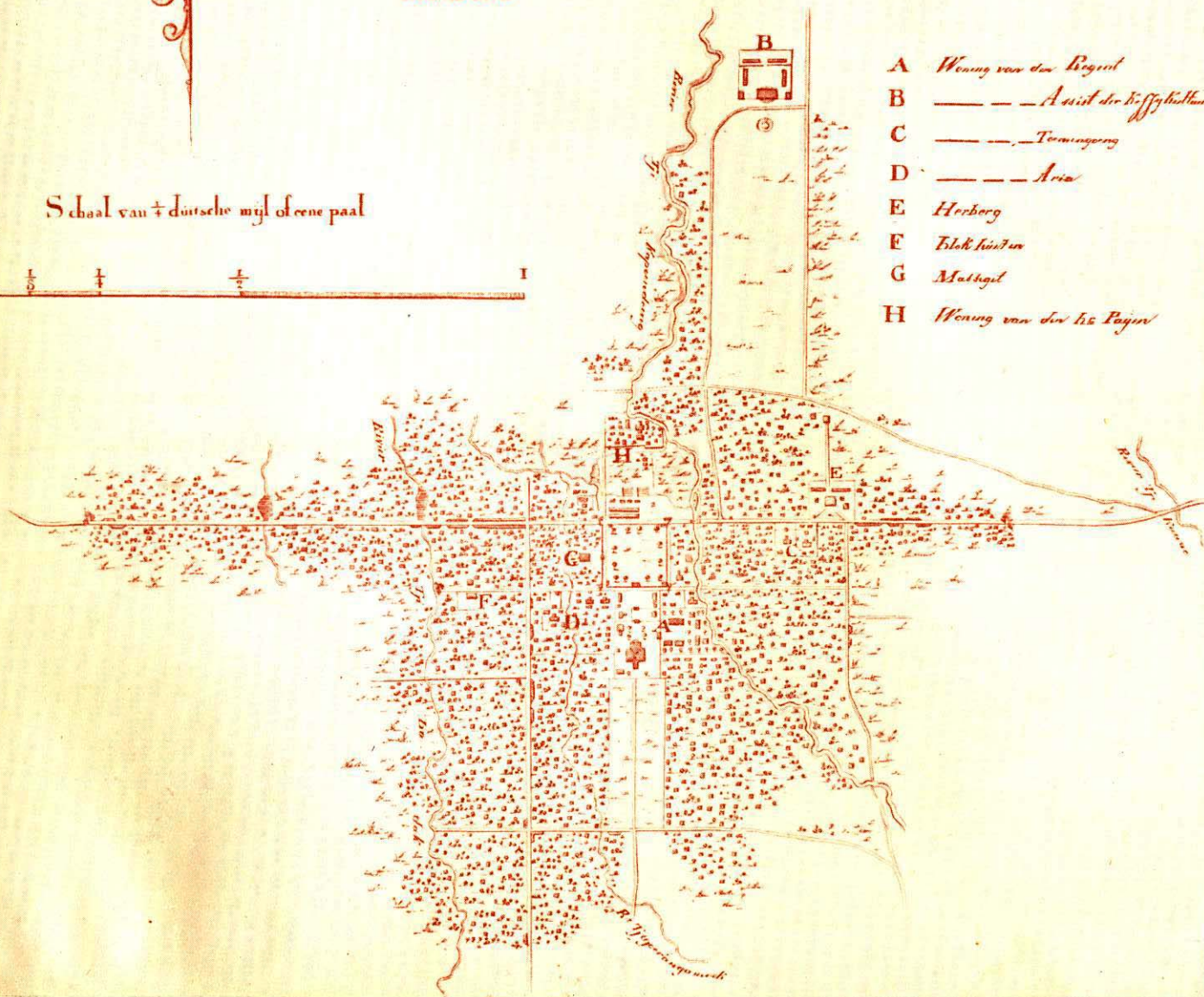
In 1894 werd het hoofdbureau der S.S. Westerlijnen naar Bandoeng overgebracht, hetgeen opnieuw een stijging van het getal der inwoners veroorzaakte, die nog meer toenam, toen ook de werkplaatsen der S.S. hier kwamen.

Het aantal Europese inwoners steeg van 467 in 1890 tot 1.134 in 1896, terwijl dat der Indonesiërs in laatstgenoemd jaar 41.393 bedroeg en dat der Vreemde Oosterlingen 3.799. Toen Bandoeng, na de invoering van de decentralisatie, in 1906 gemeente werd, was het aantal Europeanen onder de inwoners 2.199.

Dit zeer globaal gehouden overzicht van de geschiedenis van het „oude Bandoeng” sluiten wij hiermee af, al zou er veel meer van te vertellen zijn. De gemeenteraad van 1906, die geheel uit benoemde leden kwam te bestaan — 8 Europeanen, 2 Indonesiërs en 1 Vreemde Oosterling — zag en greep de kans en pakte de algemene stadsverbetering met groot enthousiasme aan. De eerste jaren was er veel voorbereidend werk te doen. Hoe vruchtdragend dat was, moge blijken, uit hetgeen wij in het hoofdstuk over de groei van het nieuwe Bandoeng mededelen. De bouwers van onze stad hadden de wind mee. Maar zonder hun toewijding en energie, waarmee zij de goede kansen benutten, zou Bandoeng niet geworden zijn, wat het omstreeks 1940 was. Er zijn weinige voorbeelden van een zo gelukkige samenwerking van Overheidsdiensten en particuliere instellingen om op de grondslag van gunstige natuurlijke omstandigheden praestaties te leveren, als waarop hier met zoveel voldoening kan worden teruggezien.

PLAN
DER NEGORIJ
BANDONG

Schaal van 4 Deutsche myl of eene paal

- A *Woning van den Regent*
- B *Assist der Bisschopsteden*
- C *Terminingong*
- D *Aria*
- E *Herberg*
- E *Blok houten*
- G *Makhtel*
- H *Woning van den Lic. Pajon*

Oude kaart van
Bandoeng
uit het jaar ± 1825.

De geschiedenis van pasundan

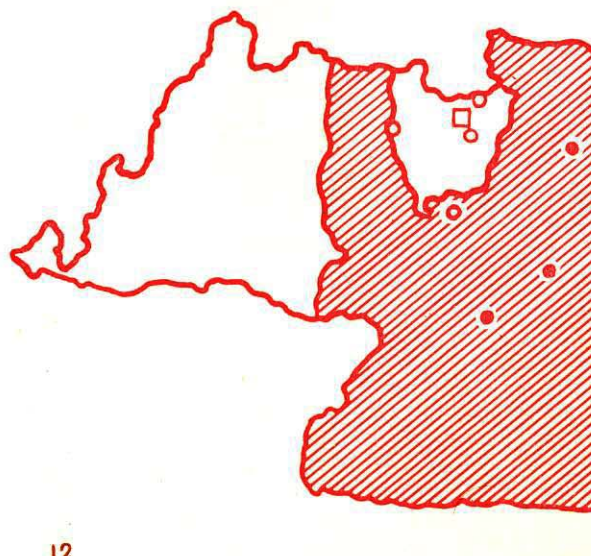
(Sinds 8 Maart 1950 aangesloten bij de Republiek Indonesia)

Vóór de oorlog bestond de residentie Priangan, die deel uitmaakte van de provincie West-Java en het gebied der voormalige residentie Preanger Regentschappen omvatte. Hoofd van het bestuur was de Europese resident, die bijgestaan werd door regenten, Indonesiërs, hoofden van het inheemse bestuur in de afdelingen.

Regent van Bandoeng was toen Raden Adipati Aria Wiranata Koesoema, die op 23 November 1888 te Bandoeng geboren was, hier de lagere school en de hoofdenschool bezocht had, doch in 1904, op advies van zijn voorged Dr C. Snouck Hurgronje, deel nam aan het admissie-examen voor de Hogere Burgerschool te Batavia.

Bij gouvernementsbesluit van 10 December 1912 werd de heer Wiranata Koesoema benoemd tot regent van Tjiandjoer. Hij onderscheidde zich door ruime, liberale opvattingen en onderhield een vruchtbaar contact met de bevolking, welke belangen hij naar vermogen diende; omtrent haar noden en behoeften stelde hij zich, behalve door maandelijks bijeenkomsten met de onder hem dienende prijaji's, door directe aanraking en persoonlijk onderzoek op de hoogte. Aan zijn initiatief was de assainering van de vlakte van Tjiandjoer, een malariastreek, te danken, en hij gaf de stoot tot de oprichting van een rishoeve.

Na het overlijden van de toenmalige regent van Bandoeng werd de heer Wiranata Koesoema in die functie benoemd bij G.B. van 10 April 1920. In 1921 werd hij lid van de Volksraad. In 1924 nam hij deel aan een pelgrimschapsreis naar Mekka, en in 1928 vertrok hij naar Europa met de opdracht, daar het instituut der boerenteenbanken te bestuderen. Na zijn terugkeer werd de Centrale Crediet-Coöperatie Boemipoetra te Bandoeng opgericht. Voor de welvaart en het welzijn der bevolking van zijn regentschap heeft R. A. A. Wiranata Koesoema veel gedaan. De Regering erkende zijn verdiensten door hem in 1928 het recht te verlenen op het dragen van de gele songsong, terwijl H. M. de Koningin hem onderscheidde door hem te

benoemen tot officier in de orde van Oranje-Nassau.

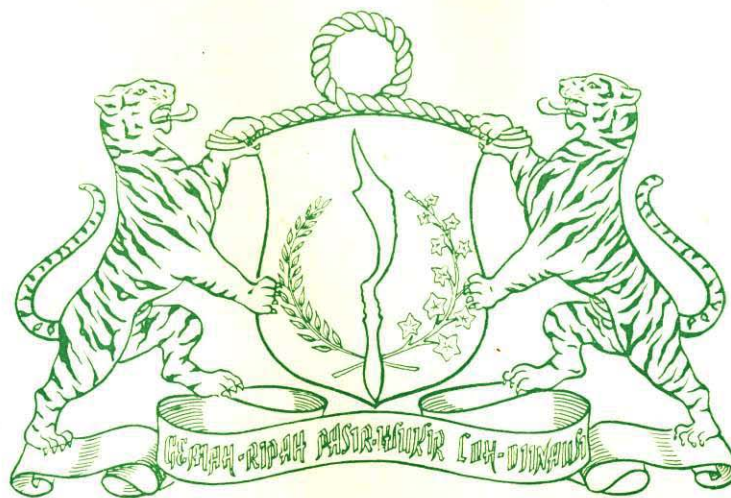
Gedurende de Japanse bezetting bleef hij nog geruimen tijd in functie om de belangen der aan zijn hoede toevertrouwde bevolking te behartigen voor zover dit in de toenmalige omstandigheden mogelijk zou zijn. Nadat op 17 Augustus 1945 de Indonesische Republiek uitgeroepen was begaf hij zich naar

Djokja, waar hij lid werd van de republikeinse Raad van State.

Op 24 April 1948 werd R. A. A. Wiranata Koesoema beëdigd als Wali Negara van Pasundan.

De schepping van de negara Pasundan had een voorgeschiedenis, welke hier even kort worde gememoreerd.

Onder de Soendanezen heeft altijd een vrij sterke stroming bestaan die gericht was op erkenning, meer of minder formeel, van een eigen, van die der Javanen afwijkende nationaliteit. Zij had zelfs haar woordvoerder in de Volksraad. Toen volgens artikel 3 van de overeenkomst van Linggarjati mogelijk werd, dat bevolkingsgroepen die langs

TOELICHTING OP ONTWERP - WAPEN STAAT PASUNDAN.

Als symbool van de ridderlijke geest is de Kudjang genomen (een specifiek Soendaas steekwapen). De groene kleur waarin het schild is uitgevoerd symboliseert vruchtbaarheid en rijkdom van land en volk. De padi-aar en katoentak duiden de grond-opbrengst aan voor voedsel en kleding. De tijgers vinden hun oorsprong in de legende waarin verhaald wordt over de mislukte bekering van de toenmalige vorst van het rijk Padjadjaran Praboe Sili Wangi. Toen geweigerd werd de Islamietische godsdienst aan te nemen werd het volk veranderd in tijgers.

democratische weg te kennen gaven, een eigen autonome staat te wensen, als zodanig zouden worden erkend, had te Bandoeng op 5 Mei 1947 een demonstratie van de Partai Rakjat Pasoendan (Pasoendan Volkspartij) plaats, waar om de stichting van een staat Pasoendan werd gevraagd.

De Regering besloot, aan dit verlangen tegemoet te komen, en zo had van 14 tot 18 October 1947 te Bandoeng een bijeenkomst plaats, de eerste West-Java-Conferentie, waar het vraagstuk van de opbouw van een nieuwe staat in beginsel besproken werd. Van 16 tot 20 December d.a.v. had toen de Tweede West-Java-Conferentie plaats, waar aanwezig waren 117 Indonesiërs, 18 Chinezen, 16 Nederlanders en

8 Arabieren, totaal 159 personen. De in de eerste conferentie aangewezen Commissie van Overleg werd omgezet in de Commissie van Voorbereiding, die uit 11 personen bestond en waarin de genoemde bevolkingsgroepen vertegenwoordigd waren. Deze commissie had tot taak, de voorbereidende maatregelen tot stichting van de nieuwe staat te ontwerpen en voor zoveel mogelijk te treffen.

De Derde West-Java-Conferentie werd toen gehouden van 23 Februari tot 5 Maart 1948 en omvatte 100 personen, van wie 53 Indonesiërs. Zij besloot, dat de naam van de nieuwe staat zou zijn Negara Pasoeendan. Ingevolge het tot de Regering te Batavia gerichte verzoek om erkenning van de Conferentie als Voorlopig Vertegenwoordigend Lichaam, waartoe met 62 tegen 35 stemmen besloten werd, had die erkenning op 24 April '48 plaats. In een der eerste vergaderingen van dit parlement had de verkiezing van een staatshoofd plaats; er werden 54 stemmen uitgebracht op R. A. A. Wiranata Koesoema.

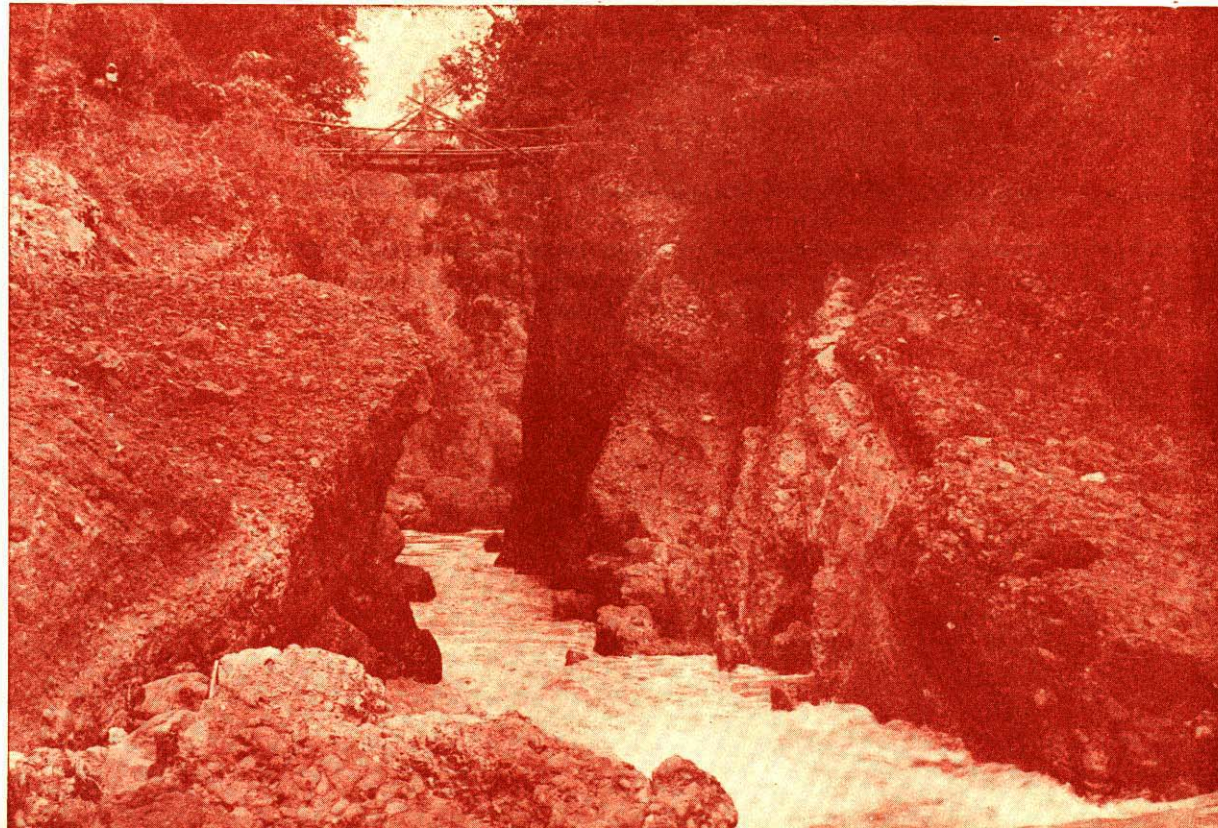
De Commissie van Voorbereiding had voorgesteld, het Amerikaanse stelsel van door het staatshoofd te benoemen en hem ondergeschikte ministers

te volgen, doch dit werd verworpen terwille van het West-Europese parlementaire stelsel, waardoor de ministers door een votum van wantrouwen van het parlement of door verwerping van hun begroting tot heengaan genoopt kunnen worden. Hierdoor is de gewenste selectie door vervanging van een of andere minster mogelijk gemaakt. Nadat bij gouvèrnementsbesluit een regeling van de overdracht van bevoegdheden der centrale Regering op die van de Negara Pasoendan was vastgesteld, werd een begin gemaakt met bevoegdheden van het binnenlands bestuur, die aan het ministerie van Binnenlandse Zaken kwamen. Dit geschiedde bij ordonnantie van 11 Juni 1948 No. 11, (Stbl. No. 116). De overdracht van bevoegdheden aan andere negara-departementen volgde toen, terwijl de centrale Regering te Batavia zich de zorg voor een aantal zaken voorbehield.

De eerste werkzaamheden van het parlement golden voornamelijk het consolideren van de nieuwe verhoudingen. Met meer of minder ingrijpende wijzigingen werden ontwerpen aangenomen betreffende tijdelijke voorzieningen ten aanzien van autonome regentschappen, aanvaarding van de bahasa Indonesia als officiële taal, de positierегeling voor de parlementsleden, vaststelling van de wedden der ministers en die van de Wali Negara en de daaraan verbonden inkomsten. Door aanneming van desbetreffende moties werden de volgende besluiten genomen: ingestemd werd met de Renville-overeenkomst; het inzetten van de tweede militaire actie tegen de Republiek werd betreurd; de resolutie van de Veiligheidsraad werd aanvaard als basis voor de door de betrokken partijen te voe-

ren besprekingen; uitgesproken werd, dat niet werd ingestemd met de voorlopige vaststelling van het Federaal District. Het contact met de centrale Regering wordt onderhouden door de Gedelegeerde van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, die, zolang de soevereiniteit niet is overgedragen, tevens optreedt als vertegenwoordiger van de voorlopige Federale Regering. De uitoefening van deze functie eist een grote mate van voorzichtigheid, soepelheid en tact. Hij fungeert als het kanaal, waarlangs de culturele uitwisseling tussen Nederland en Indonesië voor zover de Negara betreft, zal kunnen plaats hebben. Ofschoon hij begrotingstechnisch en administratief onder het centrale departement van Binnenlands Bestuur ressorteert, zijn reminiscenties aan vroeger bestaan hebbende functies van bestuurlijke aard goeddeels verdwenen. Hoezeer in de Negara Pasoendan alles nog in stroom is, wordt bewezen door de kabinetswijzigingen, die elkaar in snel tempo opvolgden.

Dit artikel werd samengesteld in Nov. '49. Deze uitgave was reeds grotendeels afgedrukt, toen door het Pasoendan-Parlement besloten werd tot overdracht van het Pasoendangezag aan de Regerings-Commissaris der R.I.S., hetgeen op 10 Februari 1950 plaats vond, waarna bij volksstemming op 8 Maart 1950 besloten werd, Pasoendan in te lijven bij de Republiek Indonesia.

De Tjoekang Rahoeng, een der vele doorbraken van de Tjitaroem door het kalkgebergte. Een smal bruggetje vormt de verbinding tussen twee districten.

Wat de

zeggen

DE GEOLOGISCHE GESCHIEDENIS VAN DE VLAKE VAN BANDOENG.

Wanneer wij vanuit een vliegtuig een blik op de Preanger slaan, kunnen wij waarnemen dat dit gebied uit een aantal grotere en kleinere vlakten bestaat, welke door hogere en lagere bergruggen van elkander gescheiden zijn. JUNG-HUHN beschrijft in zijn werk „Java“ deze vlakten als „een lusthof, waar bloemrijke tuinen U tegenlachen, waar groene sawah-velden en honderde vruchtboomen getuigen van des mensen vlijt; sedert eeuwen geniet hij hier de vruchten zijns arbeids zonder het gebrul der vulkanen te duchten, die hun kraterrand aan alle zijden boven het dal verheffen“. Bandoeng zelf is op een van deze vlakten gelegen en men spreekt dan ook van het plateau of de hoogvlakte van Bandoeng. Het is de geologische bouw en geschiedenis van dit deel van de Preanger waarmede wij ons in de volgende bladzijden zullen bezig houden.

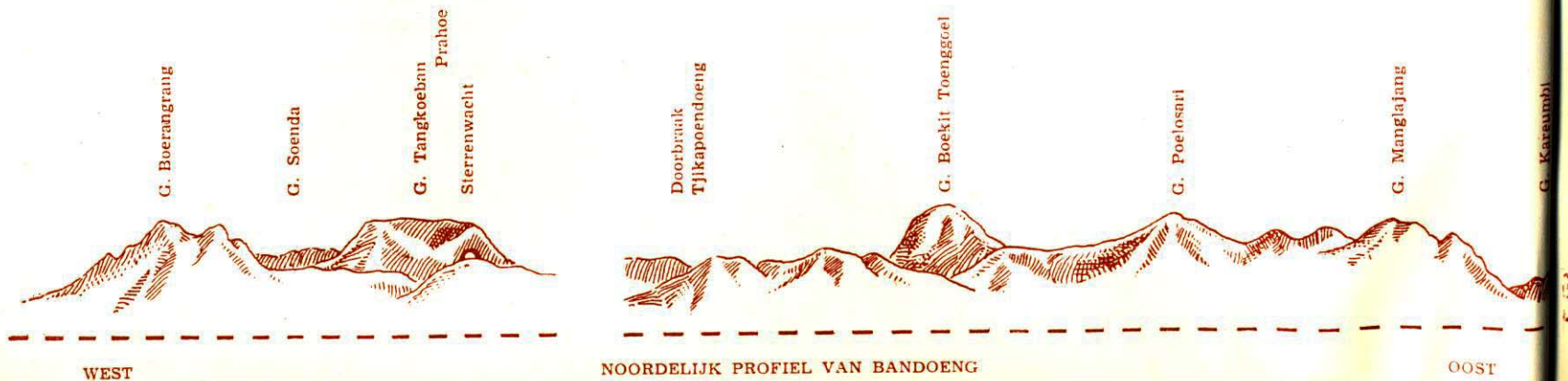
Laat men op een heldere morgen de blik gaan naar de bergen welke deze hoogvlakte omgeven dan merkt men op dat zij in het Noorden en Zuiden begrensd wordt door een

tweetal vulkaanreeksen, die elkander in het Oosten naderen en daarmede de afsluiting van de vlakte naar die kant bewerkstelligen (zie kaartje en profiel).

In het westen ziet men echter een dergelijke afsluiting niet. Enerzijds komt dit omdat hier de begrenzing niet gevormd wordt door een reeks van hoge vulkanen, maar door een door de erosie sterk verlaagde kalksteenrug, het z.g. Tertiaire Kalksteengebergte, dat van Radjamandala tot in de buurt van Padalarang loopt; anderzijds omdat de oostelijke grensrug aanzienlijk verder van ons af gelegen is.

Bij een nadere beschouwing van het kaartje valt onmiddellijk op dat deze aldus begrensde vlakte nogmaals onderverdeeld wordt in een westelijk gedeelte, de vlakte van Batoedjadar en een belangrijk groter gedeelte, de eigenlijke vlakte van Bandoeng. Zij worden van elkander gescheiden door een reeks van lage heuvels, welke ten dele van vulkanische oorsprong zijn en ten dele uit in water afgezette gesteenten zijn opgebouwd (zie de kaart).

De noordelijke vulkaanreeks begint in het Westen met de G. Boerangrang en kan via de Tangkoeban Prahoe, Boekit Toenggoel, G. Poelosari naar de G. Manglajang ten Noordwesten van Tandjoengsari worden vervolgd. Van deze reeks vertoont alleen de Tangkoeban Prahoe nog enige, zij het dan ook slechts geringe, activiteit. Aan de zuidzijde wordt de vlakte afgesloten door een tweede vulkaanreeks welke in het Westen met de G. Patoeha begint en die zich over de G. Tiloe, G. Malabar, G. Goentoer en G. Mandalawangji naar de G. Tjalantjang voortzet, waar zij met de noordelijke vulkaanreeks samentreft. Van deze zuidelijke vulkaanreeks is de G. Goentoer nog als actief te beschouwen, hij heeft

namelijk in het jaar 1847 nog lavauitstromingen gehad en vertoonde in 1877 een verhoogde activiteit. De G. Patoeha verkeert van deze reeks in het z.g. fumarolenstadium en vertoonde in 1941 enige verhoogde activiteit.

Deze rust van de vulkanen is uiteraard lang niet altijd zo geweest; in voorhistorische en ook nog in betrekkelijk recente tijd moet hier een zeer intensieve activiteit hebben geheerst, welke voor het ontstaan en mede voor de vruchtbaarheid van de Bandoengse Hoogvlakte, zoals wij zullen zien, van grote betekenis geweest is.

Van het Oosten naar het Westen stroomt door deze beide vlakten de Tji Taroem, welke tenslotte door het in het Westen gelegen kalksteengebergte heenbreekt. In de vlakte van Bandoeng heeft de Tji Taroem zich niet noemenswaardig diep ingesneden, zij treedt hier dan ook gemakkelijk buiten haar oevers, hetgeen vaak tot overstromingen aanleiding geeft. In dit gedeelte is het dan ook niet gemakkelijk iets over de diepere structuur van dit gebied te weten te komen. Anders is dit echter in het westelijke gedeelte waar de Tji Taroem door een steil, canon-achtig, dal stroomt. Hier heerst op de hoogvlakte watergebrek zodat men er een uitgebreid irrigatiestelsel heeft moeten aanleggen.

De overgang tussen deze twee gedeelten is vrij plotseling en ligt daar, waar de Tji Taroem door de vulkanische tussenrug breekt, welke de scheiding tussen de twee bovengenoemde hoogvlaktegedeelten vormt (zie p. 22). Hier treft men namelijk een drietal drempels aan, welke uit een hard vulkanisch gesteente bestaan. Van daar naar het Westen stroomt de rivier door het bovengenoemde canonvormige dal, dat zich in de betrekkelijk zachte afzettingen heeft

ingesneden. De eerste van deze drie drempels wordt gevormd door de zogenaamde Tjoeroeg Djompong, waar het water van de rivier in een ongeveer 15 meter hoge serie watervallen naar beneden komt. Daarna stroomt de rivier door een kloof welke tussen steile wanden gevormd wordt en die een diepte van 100 tot 150 meter heeft, totdat een tweede dam van eenzelfde hard vulkanisch gesteente wordt ontmoet, daar waar de Tjimahi in de Tji Taroem uitmondt, welke het nog dieper uitspoelen van de bedding tegen gaat. De wanden van deze kloof laten hier en daar toe een blik te slaan op de in het oostelijke gedeelte niet toegankelijke, bouw van de dieper gelegen lagen welke de ondergrond van de hoogvlakte vormen. Hierbij blijkt dat deze in het bovenste gedeelte uit horizontaal gelegen meerafzettingen bestaan, waarin resten van zoetwaterschelpen aangetroffen zijn, terwijl de diepere gedeelten uit vulkanische en tertiaire gesteenten bestaan. Volgens JUNGHUHN bestaan deze meerafzettingen voor het grootste gedeelte uit losse vulkanische uitwerpselen, die tot diverse lagen zijn verhard en alle een volkomen horizontale ligging hebben.

Uit het feit dat deze hoogvlakte voor het grootste gedeelte door vulkaanreeksen begrensd wordt en dat de jongste afzettingen (de bovengenoemde meerafzettingen) voor het grootste gedeelte uit vulkanisch materiaal zijn opgebouwd, blijkt duidelijk dat de tegenwoordige vulkanen en de in praehistorische tijd plaats gehad hebbende vulkanische erupties voor de geologische geschiedenis van deze vlakte van grote betekenis moeten geweest zijn.

De geologische geschiedenis van de omgeving van Bandoeng is nauwkeurig nagegaan en beschreven door

G. Boekit Djarian

G. Tjakraboeana

G. Slamet (zeer ver)

G. Sawal

G. Mandulawangi

G. Galoenggoeng

G. Goentoei

G. Tjikoeral

G. Sanggar

G. Rakoetnik

G. Kendang

G. Geulis

G. Malabar

Kloof G. Malabar

Pengalengan

G. Tiloe

G. Patoeha

OOST

ZUIDELIJK PROFIEL VAN BANDOENG

WEST

Kijkje van boven in de kom van de Dagowaterval. In de verte de oorspronkelijke plaats van de waterval. Op de voorgrond de later uitgesleten kom.

Dr Ir R. W. van BEMMELEN gedurende en na de samenstelling van het blad Bandoeng van de Geologische Kaart van Java, schaal, 1 : 100.000 (blad Nr. 36). Deze kaart met toelichting verscheen in het jaar 1934 doch is thans niet meer verkrijgbaar.

Ook publiceerde de bewerker van dit blad op verzoek van de Vereniging „Bandoeng Vooruit“ een boekje waarin op eenvoudige wijze „De geologische geschiedenis van Bandoengs omgeving“ wordt behandeld. Ook dit werkje is uitverkocht.

Door Dr Ch. E. STEHN en Dr J. H. F. UMBGROVE werden in dit verband ook onderzoeken gedaan, waarbij laatstgenoemde zich in het bijzonder interesseerde voor de

langs de Tji Taroem aangetroffen fossiele beenderen.

Hetgeen hieronder over de geologische geschiedenis van Bandoeng en omgeving wordt medegedeeld is hoofdzakelijk op deze drie publicaties gebaseerd, het hieraan toegevoegde kaartje is met enkele aanvullingen uit laatstgenoemde publicatie overgenomen.

Bij de voorafgaande beschrijving van de grenzen van de hoogvlakte van Bandoeng werd medegedeeld dat deze in het Westen door een lage reeks heuvels, welke ten dele uit vulkanische en ten dele uit sedimentaire gesteenten opgebouwd zijn, van de vlakte van Batoedjadjar gescheiden is

en dat deze op haar beurt in het Westen door het Tertiaire Kalksteengebergte begrensd wordt, het gebergte dat in de omgang G. Masigit heet.

Maar, zult U zeggen, kalksteen is toch een gesteente dat in het algemeen in zee en nog wel in een betrekkelijk diepe zee wordt afgezet! Moeten wij dus aannemen dat daar, waar deze gesteenten thans in heuvelreeksen aan den dag treden, vroeger de zee moet zijn geweest? Dit moeten wij inderdaad en niet alleen voor de G. Masigit. Het gehele gebied van de tegenwoordige hoogvlakte met zijn grensgebergten werd vroeger door de zee bespoeld. Dit is echter reeds een geruime tijd geleden en om het in een getal uit te drukken zouden wij kunnen zeggen een 20 miljoen jaar, toen er van de mens in deze streken en ook overal elders op aarde nog geen spoor te bekennen was.

De geologen hebben deze tijdsperiode van 20 miljoen jaar geleden het miocene tijdvak van de tertiaire, d.w.z. derde periode van de aardgeschiedenis genoemd. Toen werd dus het gehele gebied van de Preanger door de zee bedekt en in deze zee werd een duizend meters dik pakket van sedimentaire lagen afgezet.

Tussen deze zuiver sedimentaire afzettingen komen op verschillende plaatsen tufbanken voor, welke een aanwijzing zijn dat er toen reeds een intensieve vulkanische activiteit in dit gebied heerste. Het waren echter niet de tegenwoordige vulkanen welke toen actief waren, maar een aantal vulkanen en vulkaaneilandjes welke zich ongeveer op de plaats van de tegenwoordige zuidelijke vulkaanreeks, in de buurt van het tegenwoordige Pengalengan bevonden. Deze sedimentaire afzettingen vindt men thans op ruime schaal ontsloten in een gebied ten Noorden van de noordelijke vulkaanreeks, in het gebied van Poerwakarta en Soebang en in de westelijke begrenzingsrug van de vlakte van Batoedjadjar.

Deze periode van rustige sedimentatie werd afgesloten door een zogenaamde gebergtevormende periode, ten gevolge waarvan de afgezette gesteenten tot een heuvelrug, welke zich op enige afstand ten Noorden van Bandoeng verhief, werden opgeplooid.

Ook de in het Zuiden gelegen vulkaantoppen werden tot een aaneengesloten bergrug opgeheven. De tegenwoordige

Preanger werd toen echter nog steeds door de zee bedekt, vermoedelijk was dit thans echter meer een zee-arm, daar zowel de Noord- als de Zuidkust nu duidelijk waren vastgelegd. In het Noorden werd deze gevormd door de tertiaire heuvelreeksen van Poerwakarta en Soebang.

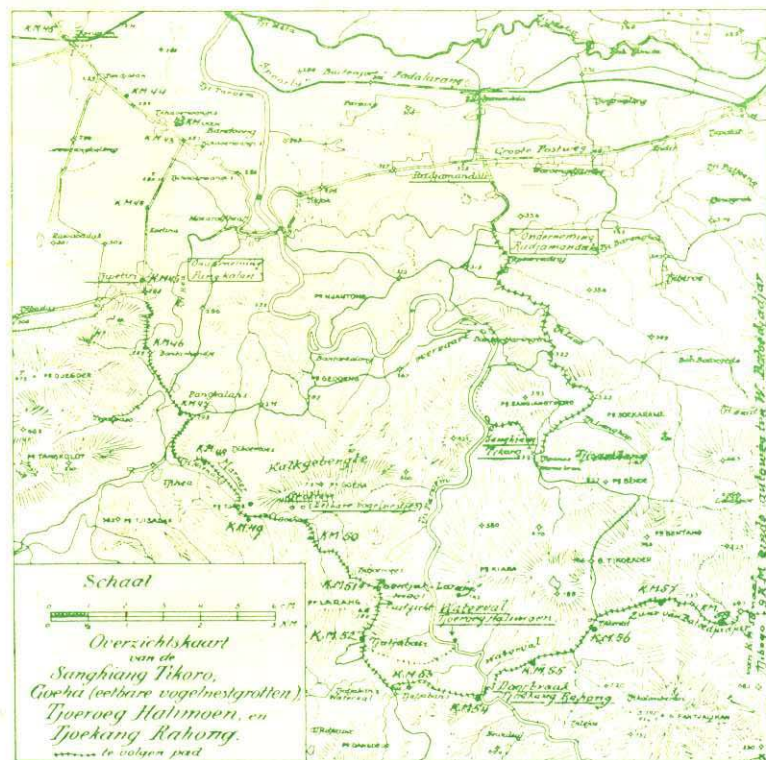
Op het Mioceen volgde als laatste tijdvak van het Tertiair het Pliocene, waarvan aangenomen mag worden, dat het ongeveer een 10 miljoen jaar geleden begon. Ook gedurende dit tijdvak had in het zeegebied een rustige sedimentatie plaats. Tengevolge echter van de aanwezigheid van een aantal, dicht bij Bandoeng gelegen, actieve vulkanen is het grootste gedeelte van deze afzettingen vulkanisch. Actief was toen vooral de vulkanische tussenrug welke ten Zuiden en Zuidwesten van Tjimahi gelegen is. De lavaproducten van deze eruptiepunten treft men er thans nog aan in de vorm van heuveltjes bestaande uit andesiet, bazalt en daciet. Vooral die, welke uit daciet zijn opgebouwd hebben een markante, scherpe vorm, hetgeen veroorzaakt wordt door de grotere weerstand welke de daciet ten opzichte van de andesiet aan de verwerking geboden heeft. Dit merkwaardig uiterlijk demonstreert zich bijv. heel duidelijk bij de G. Selatjau (858 m), wanneer men deze, van Batoedjadjar in zuidoostelijke richting gaande passeert.

Hiermede zijn wij aan de laatste periode der aardgeschiedenis, de vierde of kwartaire periode, gekomen. In ons gebied kenmerkte deze zich aanvankelijk alleen door een sterke toename van de vulkanische activiteit en wel dit keer in het bijzonder in een complex dat ten Noorden van Bandoeng gelegen was. Daar ontstond in de loop der tijden een reusachtig vulkanisch gebergte met een breedte van ongeveer 20 kilometer en hoogten tussen de 2000 en 3000 meter. In het westelijke gedeelte van dit vulkanische gebergte ontstond een enorme vulkaan de G. Soenda. De tegenwoordige G. Boerangrang kan als een randvulkaan van deze vulkaanreus worden beschouwd. In het topgebied van deze Soenda-vulkaan ontstond na verloop van tijd een caldera, welke een diameter van ongeveer 6 kilometer moet hebben gehad. Resten van de oude caldera-wal worden thans nog ten Noordwesten van het Siteo Lembang teruggevonden (zie het hoofzijk op de kaart). Verder naar het Oosten lagen nog andere,

kleine eruptiepunten in de omgeving van de Bt. Toenggoel, de G. Poelosari en de G. Tjanggak.

Met zekerheid is bekend dat deze verhoogde activiteit van de vulkaanreeksen in het Oud-Kwartair een aanvang nam, immers in de vulkanische afzettingen heeft men overblijfselen aangetroffen van grote zoogdieren, zoals herten, antilopen, zwijnen, rhinocerossen en hippopotamus, diersoorten, waarvan men de ouderdom met zekerheid heeft kunnen vaststellen. Ten Zuiden van Batoedjadjar, waar de Tji Taroem zich zo diep ingesneden heeft, heeft men op verschillende plaatsen tanden, wervels, ribben, voor- en achterpoten van deze zoogdieren gevonden.

Nadat deze vulkanen dus gedurende het Oud-Kwartair grote hoeveelheden materiaal hadden geproduceerd trad in het noordelijke vulkaancomplex een belangrijke breukvorming op en wel in het zuidelijke gedeelte daarvan. De zuidvleugel bleef hier op zijn plaats terwijl het noordelijk deel van het

Het doorbraakgebied van de Tjitaroem met enkele in de tekst genoemde plaatsen.

complex over een aanzienlijke hoogte naar de diepte zonk. Deze breuk is thans nog, soms duidelijk soms minder duidelijk, over een afstand van ongeveer 20 kilometer van het Noordoosten van Padalarang tot ten Zuiden van de Bt. Toenggoel te vervolgen. Het is de zogenaamde Lembangbreuk, welke de vlakte van Lembang aan de zuidzijde begrenst en op de rand waarvan de Bosscha Sterrenwacht gebouwd is (zie onder). Het oorspronkelijke verschil in hoogte dat na de breukvorming tussen het noordelijke en zuidelijke gedeelte bestond, wat de geologen de spronghoogte van de breuk noemen, moet zeer groot geweest zijn; bij de Poelosari minstens 450 meter. Ten gevolge van de opvulling met vulkani-

sche producten van het gebied ten Noorden van de Lembangbreuk is dit grote verschil in hoogte in de loop der tijden uitgewis; in het Westen is dit verschil geheel en al verdwenen. Het gedeelte van deze breukwand tussen de Poelosari en Maribaja heeft de naam van Batoegantong gekregen, hetgeen „Hangende stenen” betekent, een zeer passende naam, aangezien de hier voorkomende lavastromen als het ware van hun oorspronkelijke eruptiecentrum afgesneden zijn, en in de lucht hangen. De rivierdalen, welke aanvankelijk langs de zuidelijke flanken van de vulkaanreeks naar beneden kwamen werden tengevolge van deze breukvorming van hun oorsprong beroofd, zij werden, wat men in de geologie noemt, onthoofd. Hun dalen vormen thans poorten in deze breukwand, zoals deze bijvoorbeeld ten Zuiden van de boerderij van Ursone en bij Maribaja (Tjikapoendoengdal) te zien zijn. Vermoedelijk heeft tegelijkertijd met de vorming van deze grote Lembangbreuk nog breukvorming op kleinere schaal plaats gehad en strekten deze breuken zich ook tot in het meer centrale gedeelte van de Soenda-vulkaan uit. In verband met deze breukvorming vormde zich in de caldera van deze vulkaan een jongere vulkaankegel, de Tangkoeban Prahoe. Het ontstaan van dit nieuwe eruptiepunt in de caldera ging gepaard met een geweldige uitbarsting, waarbij slakkentufen bloktufstromen in alle richtingen werden verspreid. Met dit evenement en de productie van dit jong-vulkanische materiaal zijn wij tevens van het Oud-Kwartair in het Jong-Kwartair, dus in de recente geschiedenis van het gebied, aangeland.

Deze producten vulden eerst de Soenda caldera op en stroomden toen in grote hoeveelheden in het bekken van Lembang, dat tengevolge van de Lembangbreuk was ontstaan. Zij vulden dit voor een groot gedeelte op en vloeiden door de bovengenoemde poorten in deze breukwand langs de oude rivierdalen omlaag. Dit heeft bijvoorbeeld plaats gehad in het dal van de Tjikapoendoeng, waar deze tufstroom ver naar het Zuiden ontsloten is in de weginsnijding van de Dr de Grootweg ten Oosten van de brug over de Tjikapoendoeng.

Het oostelijke gedeelte van de hoogvlakte werd van oudsher ontwaterd door de oude Tji Taroem, die toentertijd ongeveer

Foto van de maquette uit het Geologisch Museum, weergevende de geologie van Bandoeng. De producten van de verschillende eruptieperioden zijn uiteenlopend gekleurd.

daar liep waar tegenwoordig Padalarang gelegen is (zie p. 22) en die van daar af de loop van de tegenwoordige Tji Meta volgde. Als gevolg echter van de enorme hoeveelheden geproduceerd tufmateriaal werd dit oude Tji Taroem dal in de buurt van Padalarang volkomen geblokkeerd, zodat een afvloeien van het water van de Tji Taroem niet meer mogelijk was. Dit water werd steeds meer opgestuwd en accumuleerde zich in een groot meer, waarvan de vermoedelijke grenzen op de kaart van p. 22 zijn aangegeven (volgens v. KOENIGSWALD). De Tji Meta werd dus eigenlijk van haar voornaamste watervoorziener beroofd, waarvan men thans nog in dit dal de gevolgen kan zien, immers de tegenwoordige Tji Meta is een klein, onbelangrijk riviertje dat in een veel te groot dal stroomt, dat dus het eigenlijke oude Tji Taroem dal is.

Het water van dit meer van Bandoeng kwam natuurlijk als een gevolg van deze afdamming steeds hoger te staan en vond tenslotte een andere uitweg en wel over en later door het Tertiaire Kalksteengebergte dat de vlakte van Batoedjadar naar het Westen afsluit.

Merkwaardig is dat onder de oude volkslegenden van de Preanger er een voorkomt (elders uitvoeriger geciteerd) welke verhaalt hoe de prinses Dajang Soembi van Sangkoerian, die met haar wilde huwen, eiste dat hij een meer zou afdammen, opdat zij tijdens hun bruiloft op dat meer zouden kunnen spelevaren. Deze legende vertelt verder dat Sangkoerian met een legioen dewata's of dienstbare geesten naar het smalste deel van de Tji Taroem bij Padalarang trok en er in slaagde in een nacht de rivier af te dammen. Is dit niet een uiterst merkwaardige overeenkomst met de resultaten van het geologisch onderzoek? Men vraagt zich dan ook onwillekeurig af, is dit wel een legende, of hebben misschien mensen deze catastrofe medegemaakt, zodat zij deze gebeurtenis in hun bestaan als een volksverhaal, een legende met ware historische ondergrond, aan het nageslacht hebben overgedragen? Is het niet merkwaardig dat en de legende en het geologisch onderzoek beiden dezelfde plaats voor de afdamming aangeven en beiden aannemen dat dit afdammen van de rivier plotseling geschiedde?

Dit moet men inderdaad aannemen. Op de heuvels van

Dago en elders ten Noordoosten van Bandoeng en op de Noord-voet van de Malabar, dus aan de zuidzijde van het Meer van Bandoeng heeft men werkplaatsen van obsidiaanwerktuigen gevonden, die afkomstig zijn van een cultuur, die hier ongeveer een 3—6000 jaar geleden geheerst heeft. Deze resten vindt men echter uitsluitend op die plaatsen welke gevrijwaard waren tegen de geweldige tufstromen welke van de Tangkoeban Prahoe naar beneden kwamen. De oude bewoners die elders geleefd hebben zijn, (evenals die van Herculanium en Pompeji tengevolge van de enorme tufstromen van de Vesuvius), onder de tufstromen en aslagen van de Prahoe bedolven geworden. Als gevolg hiervan hebben de overlevenden deze catastrofale gebeurtenissen in hun verhalen opgenomen, welke thans in de vorm van de Legende van Bandoeng tot ons gekomen is.

De verspreiding van de obsidiaancultuur is op zichzelf reeds een aanduiding van de grenzen van het meer. De kleine stenen werktuigjes (kleiner dan 2 cm) kan ieder op Dago vinden. Ze hebben niets te maken met het gewone type stenen bijl.

Wederom had breukvorming op grote schaal plaats, echter ditmaal in het bijzonder op de noordelijke flanken van de vulkaanreeks. Waar deze breukvorming het nog werkzame vulkaanlichaam van de Prahoe trof, gaf dit aanleiding tot de productie van aanzienlijke hoeveelheden gloeiend vloeibaar magma, zodat naar alle zijden van de Prahoe lavastromen omlaagdaalden. Wanneer de topografie dat toeliet in brede stromen, vaak echter als smalle dunvloeibare lavastroompjes, die over 10—20 kilometer de bestaande rivierdalen volgden. Een dergelijke lavastroom passeerde bijv. de poort van de Tjikapoendoeng, hij is bij Maribaja duidelijk waar te nemen, en volgde het tegenwoordige rivierdal tot Dago, waar de harde, gestolde lavabank de bekende waterval vormt, doordat de rivier naast de opvulling een nieuw bed in de diepte maakte.

Ten gevolge van het stollen van de lava in het toevoerkanal van de vulkaan geraakte dit al spoedig verstopt, zodat de jongste eruptiefasen van de Prahoe slechts explosies leverden, waarbij de onder hoge druk staande vulkanische gassen telkens gaten sloegen in deze verstopte eruptiespleet en

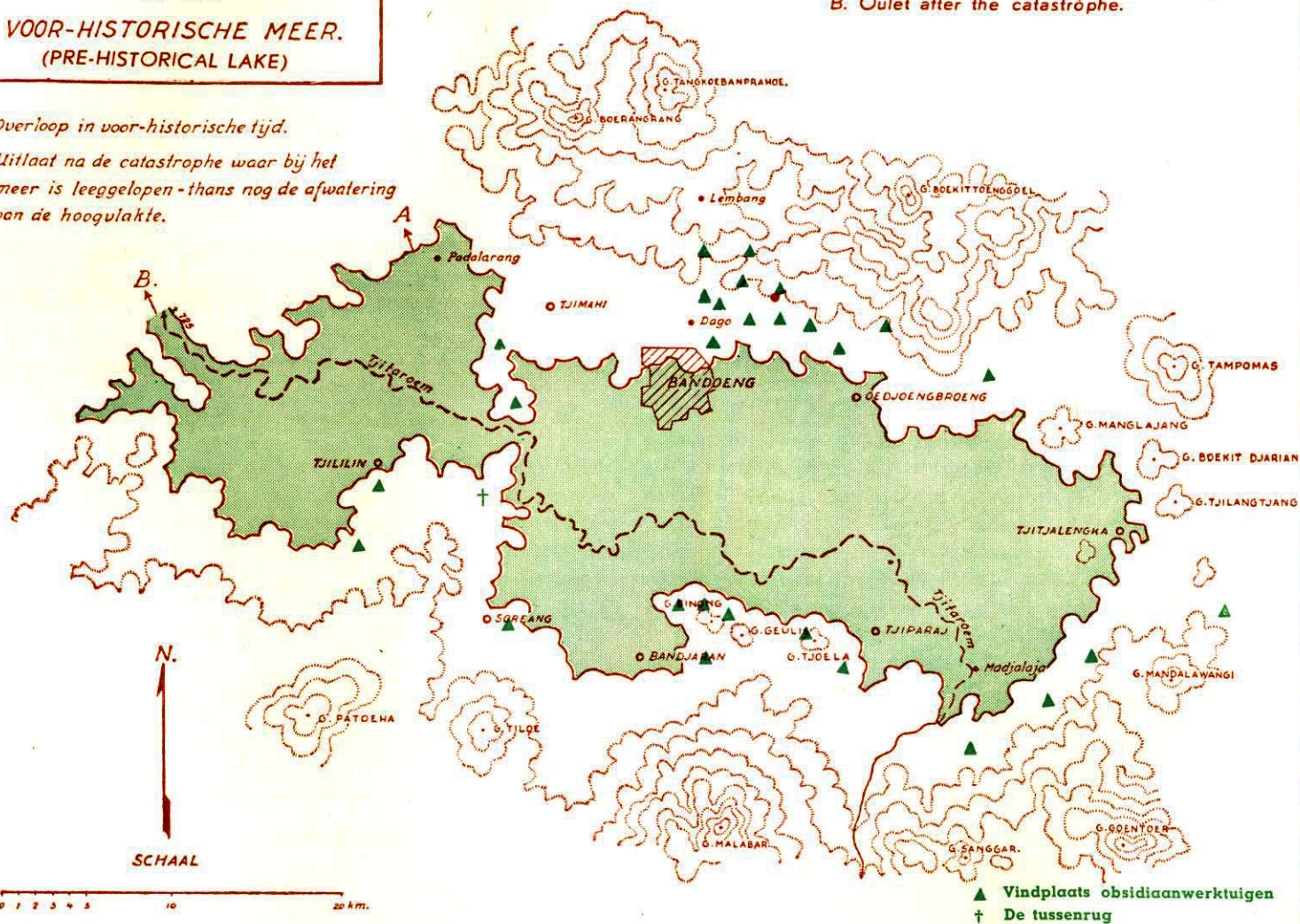
PREANGER HOOGVLAKTE
EN HET
VOOR-HISTORISCHE MEER.
(PRE-HISTORICAL LAKE)

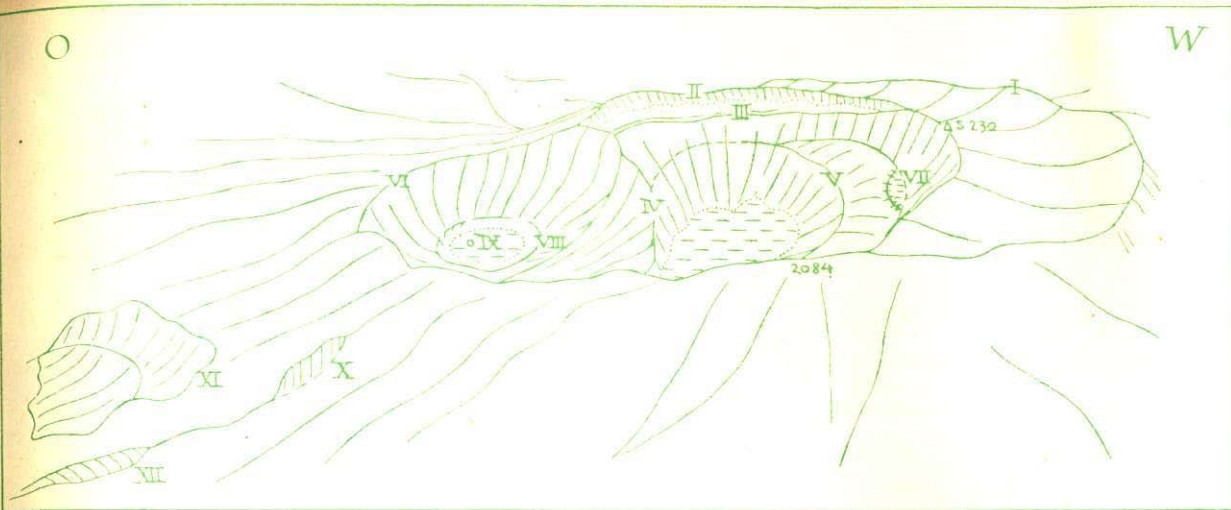
A. Outlet in pre-historical time.

B. Outlet after the catastrophe.

A. Overloop in voor-historische tijd.

B. Uitlaat na de catastrofe waar bij het
meer is leeggelopen - thans nog de afwatering
van de hoogvlakte.

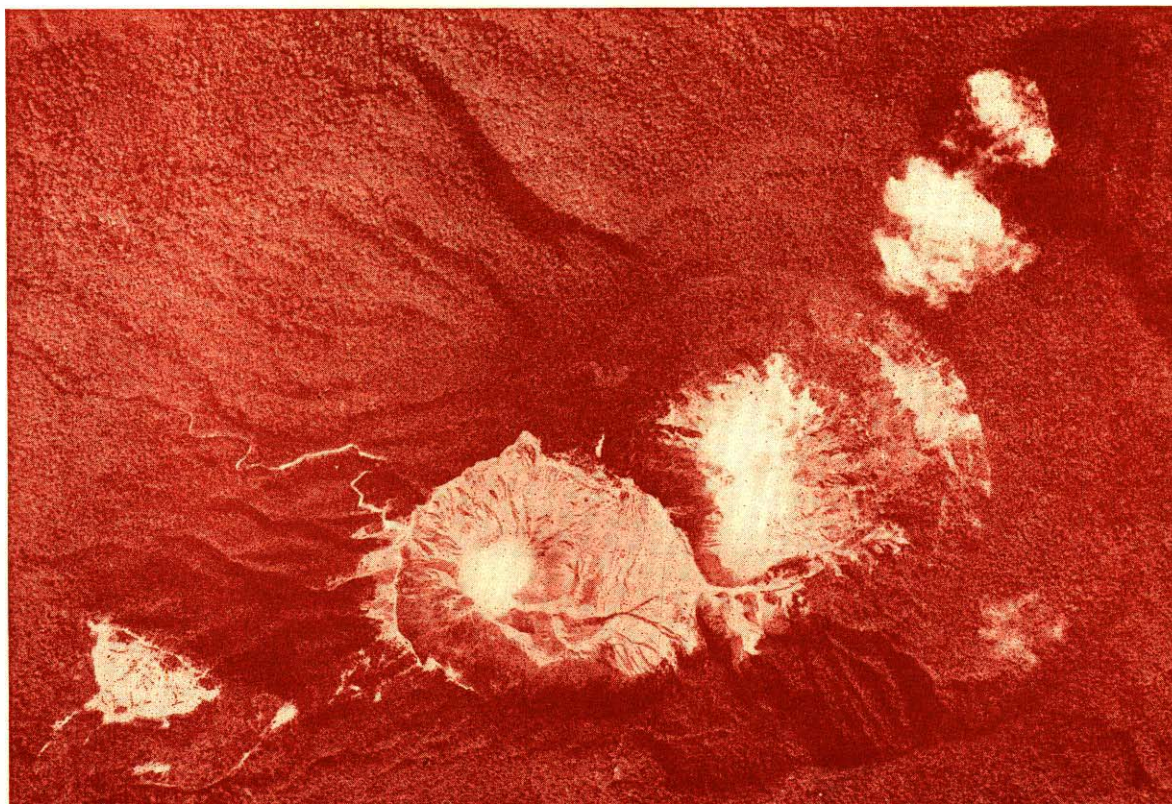
Schema van de kraters van de G. Tangkoeban Prahoe van het N. gezien.

is opgehouden. Gedurende de natte tijd verzamelt zich het water op de bodem en vormt een ondiep meertje. In het westelijke gedeelte van de Kawah Oepas bevindt zich op een terras een derde eruptiepunt, de Kawah Baroe (Nr. VII), dat thans nog een sterke solfataren activiteit vertoont. De Kawah Ratoe (Nr. IV) is de tweede, thans nog min

grote hoeveelheden vulkanische as en ook grover materiaal uitwierpen. Hierdoor ontstond een reeks kraters, waarvan de Kawah Oepas, Ratoe en Domas de voornaamste zijn en werd de omgeving van de Prahoe door pakketten van aslagen van enkele tientallen meters dikte bedekt. Bij de vorming van deze reeks van kraters (zie boven) valt echter nog iets bijzonders op, namelijk dat de verplaatsing heeft plaats gehad langs een van het Westen naar het Oosten lopende lijn, een zwakke plek, spleet of breuk, in het vulkaanlichaam, welke evenwijdig aan de Lembangbreuk loopt.

of meer in zijn oorspronkelijke vorm bewaarde krater en welke thans nog de sterkste activiteit vertoont. In 1926 werd in de bodem van deze krater een nieuwe krater gevormd, de Kawah Ecoma, welke thans nog in de vorm van een kokende modderpoel aanwezig is. (Nr. IX). In de Kawah Ratoe heerst nog een sterke solfatarenwerking, vooral langs de randen van de

Van deze kraters is de meest westelijke, de Panggoejangan Badak krater, de oudste (Nr. I in schema), zij is in het terrein als een flauwe inzinking zichtbaar en wordt ingenomen door een moerasbodem. Daarna werd de Kawah Oepas gevormd (Nr. II), welke gedurende haar bestaan verschillende malen aan veranderingen onderhevig was en welke thans nog als zodanig bestaat. Langs de randen van de kraterbodem en in enkele diep ingesneden ravijnen heerste tot voor kort een solfataren en fumarolen activiteit, welke echter thans

De kraters uit de lucht gekiekt. De autoweg is zichtbaar.

kraterbodem en in de naaste omgeving van de Kawah Ecoma. De beide best bewaarde kraters, de Kawah Oepas en Kawah Ratoe zijn verantwoordelijk te stellen voor de merkwaardige afgeknotte vorm van de Prahoe. Zij zijn om beurten actief geweest en hebben zodoende de Prahoe het uiterlijk van een omgekeerde prauw gegeven.

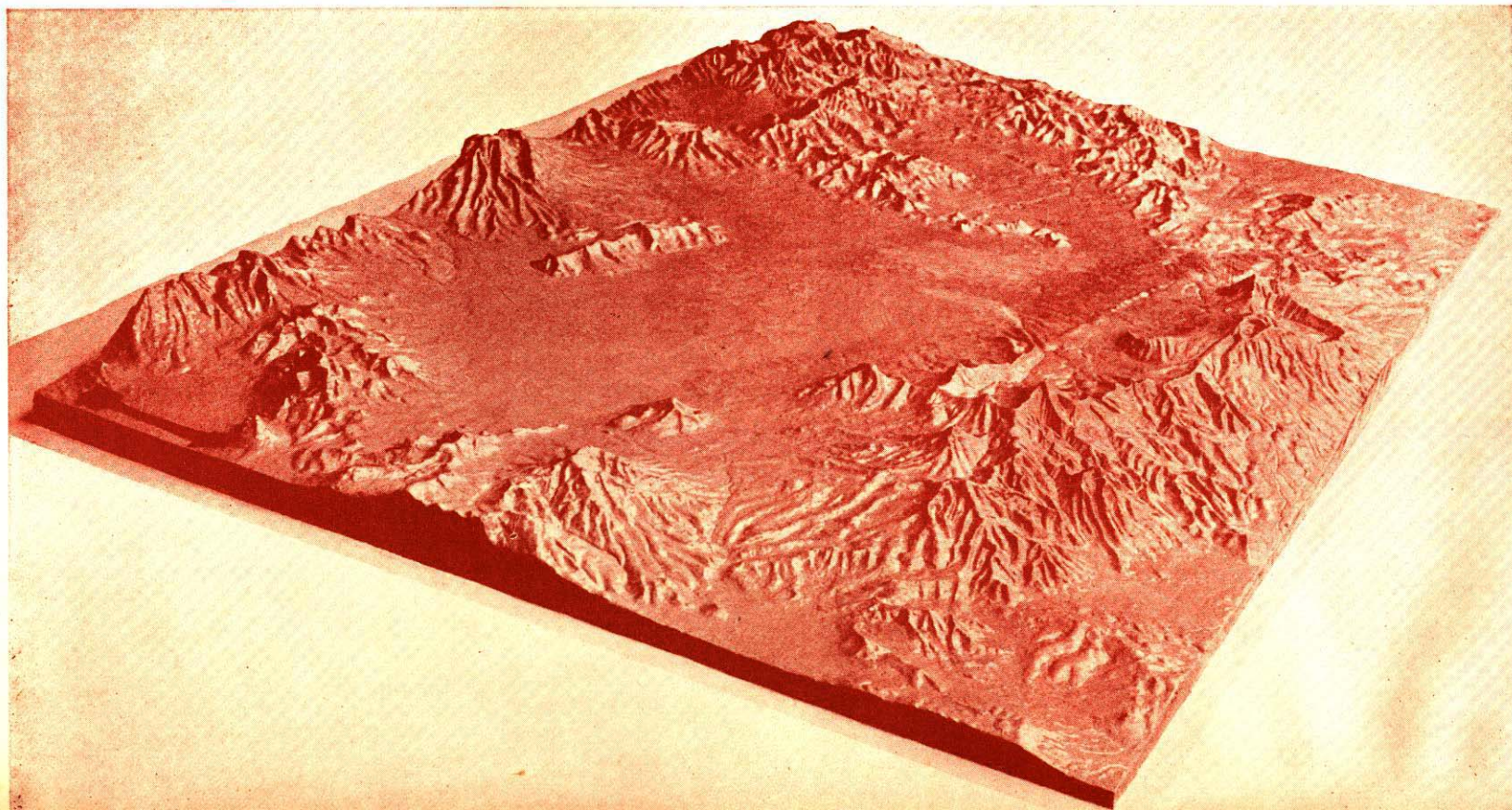
Als laatstgevormd eruptiepunt kunnen wij de Kawah Domas noemen (Nr. XI), welke op de oostelijke flank van de Prahoe gelegen is. Deze bestond aanvankelijk uit een kratervormig gat, dat echter sedert het ontstaan door de erosie sterk aangetast is, zodat de oorspronkelijke kraterform ervan bijna geheel verloren is gegaan. Behalve een sterke solfataren werking, waarvan de gassen reeds gedurende een beklimming van de berg langs de „Kraterweg” te ruiken zijn, treft men er enige hete modderbronnen in aan.

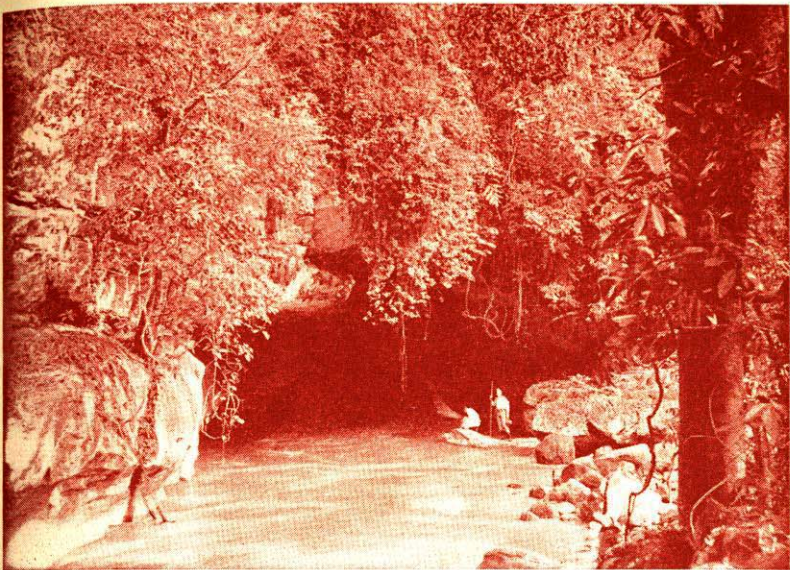
Op verschillende tijden heeft de Prahoe nog wel eens een verhoogde activiteit vertoond, zoals bijv. in de jaren 1910, 1926 en 1929 en het is vanuit de verte een merkwaardig gezicht om boven de meestal in rust verkerende berg een wolk uit de krater te zien opstijgen.

De eruptiegeschiedenis van de G. Soenda en meer in het bijzonder die van zijn centrale caldera-vulkaan de Tangkoeban Prahoe is, zoals uit dit overzichtje gebleken is, van uitzonderlijke betekenis voor de geologische geschiedenis van de omgeving van Bandoeng geweest. Het spreekt vanzelf dat ook de zuidelijke vulkaanreeks in vroeger tijden niet dat rustige karakter van tegenwoordig had.

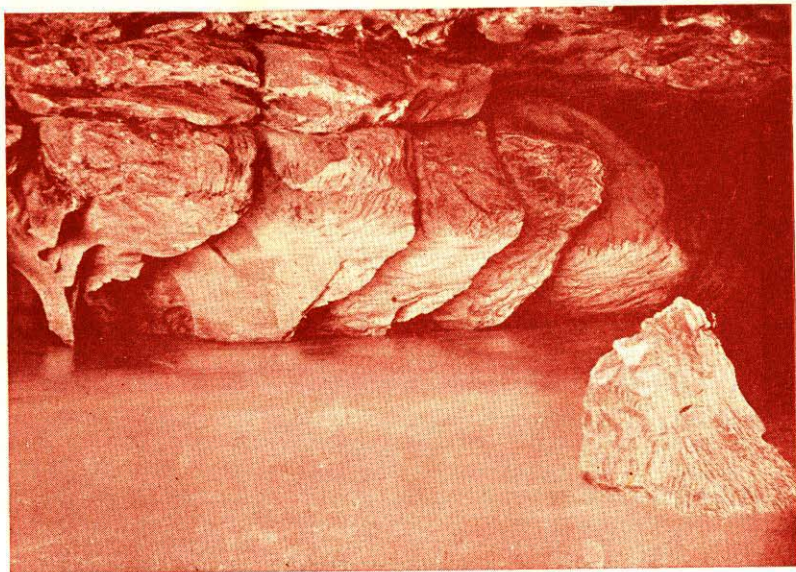
Een zo grote geologische betekenis als de Prahoe van de noordelijke vulkaanreeks hebben zij echter voor dit gebied niet gehad.

De Hoogvlakte. In de rechterbovenhoek G. Boerangrang en G. T. Prahoe.

Sanghiang Tikoro — het heilige keelgat — waarin een deel van de Tjitaroem verdwijnt.

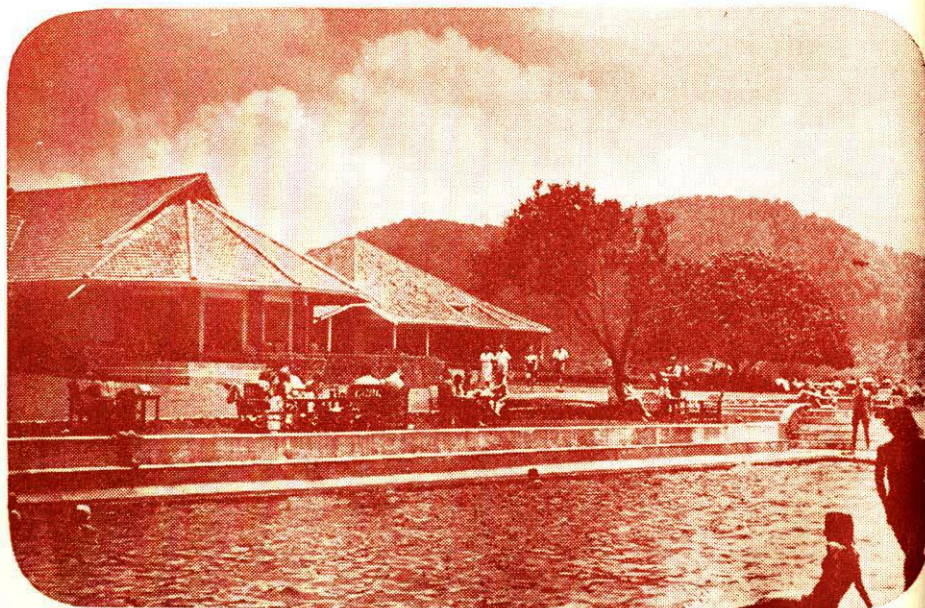
In de Sanghiang Tikoro.

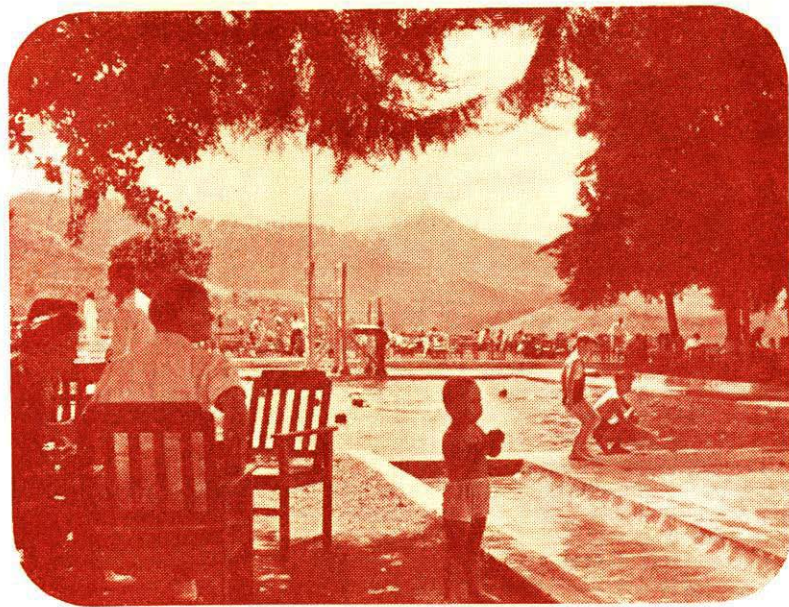

Een der mooie
Garoetse meren.

koel in de tropen

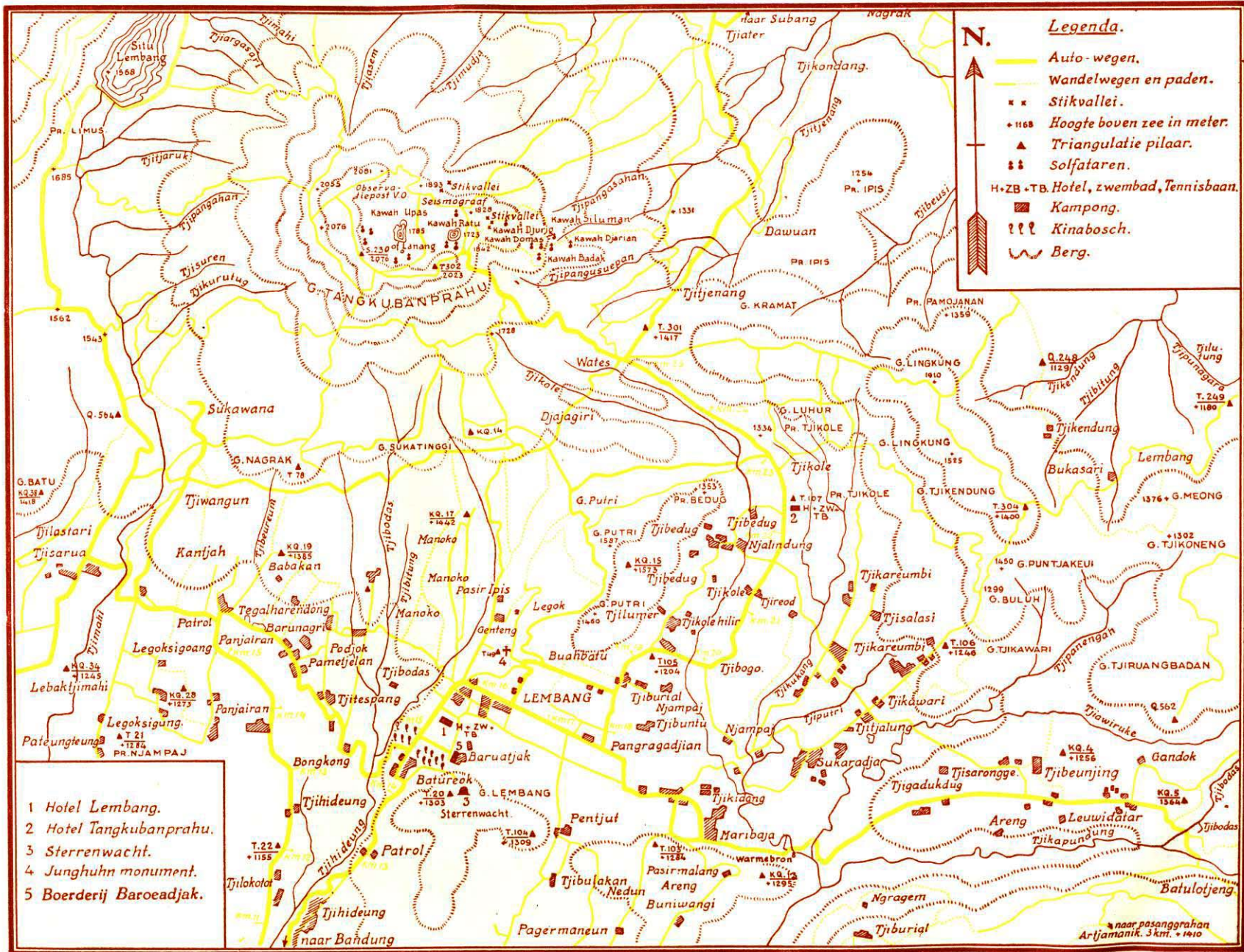
liggen de beide Berghotels Grand Hotel
Lembang en Hotel Tangkoeban Prahoe.
Rechtsboven twee foto's van Grand Hotel
Lembang; onderste rij een drietal foto's van
het hoger gelegen Hotel Tangkoeban Prahoe.

LEMBANG — TANGKUBANPRAHU

0 1 2 3 4 5 KM.

Oud-Soendanees huis, zoals dat nog in bergdessa's gevonden wordt. De dakvorm met overstekken heet „djoelang ngapak” (neushoornvogel met gespreide vleugels). Het uitsteeksel op de nok heet „djagak goenting” (schaar-stijl).

DE SOENDANEES

De Europeaan, die het maatschappelijk leven van de bevolking der Soenda-landen van de buitenkant beziet, krijgt de indruk van een fleurigheid, die zich opvallend onderscheidt van de gesloten levensernst der Javanen van Midden-Java. Daar overheerst in de houding zekere strakke ingetogenheid, gebondenheid aan van oudsher overgeleverde voorschriften en vormen; de statige gang van een leven, sociaal en individueel, dat volgens vaste richtlijnen verloopt, waarin een eeuwen-oude geestelijke beschaving en een sterke traditie uitdrukking vinden. De kleding is er meer egaal, die van de vrouwen in de desa en op de sawah is grotendeels van een sombere, donkere, indigo-blauwe kleur.

Hier, in de Soenda-landen, ziet men frisse, vrolijke kleuren, men hoort er veel en opgewekt gepraat en gelach, het gehele uiterlijk aspect wekt de indruk van groter levensvreugde, die tot zekere luchthartigheid kan overslaan. Het lijkt, of de Soendanees het leven gemakkelijker, minder ernstig neemt dan de Javaan van Midden-Java. Maar dit is de buitenkant. Want ook de Soendanezen zijn een diep-religieus gevoelend volk, dat de voorschriften van zijn godsdienst als maat- en richtinggevend voor geheel het maatschappelijk en individueel leven erkent. Ze zijn overwegend Islamiet. De Islam is de godsdienst van een landbouwvolk, dat zich in zijn maatschappelijk bestaan afhankelijk voelt van zon, regen, wind, van krachten, die het kent noch begrijpt, die het niet beheersen kan, doch waaraan het zich volkomen onderworpen weet. De mogelijkheid van ingrijpen in de werking dier krachten is uitgesloten; men kan slechts vragen en hopen, en trach-

ten, gevaren te ontgaan; maar men kan er generlei invloed op uitoefenen.

Zo bestaat voor de Soendanees een systeem van kosmische verhoudingen, waarin de mens opgenomen is. Er is een goddelijk evenwicht, dat niet verstoord mag worden. Het omvat alles; des mensen lot is voorbeschikt en onontkoombaar. Zijn levenstijd vangt niet aan bij de geboorte en eindigt niet met de dood. Het menselijk leven staat niet op zichzelf, heeft geen begin en geen einde en kan niet gescheiden worden van het grote geheel, waarin het opgenomen is. Geboorte en dood zijn niet, als voor ons Europeanen, grenspalen, maar kritische momenten in het leven, dat daar-vóór bestond en zich daar-ná zal voortzetten. Essentieel is er geen verschil tussen geboorte of dood en besnijdenis of huwelijk. Er is geen besef voor wat wij natuurlijke oorzaken noemen; alles is inwerking van een hogere macht, ook de dood, en men heeft zich er bij neer te leggen. De betekenis der persoonlijkheid is een andere dan bij ons; niet zedelijke, maar kosmische verhoudingen zijn primair. Die mens is goed, die het goddelijk evenwicht niet verstoort. Al wat gebeurt, al wat men doet, kan op een komende gebeurtenis, b.v. een bevalling, invloed hebben. In die periode van afwachting moet met uiterste behoedzaamheid gehandeld worden; de vader mag geen dier doden, geen scherpe voorwerpen dragen, geen brandhout hakken, tenzij hij tevoren door neutraliserende spreuken de daaruit dreigende gevaren heeft ondervangen.

In deze visie op het leven heeft het feest de betekenis van een poging om het contact met de levensmachten te vernieuwen en daardoor het leven van een persoon of een

groep te versterken. Het groepsleven is sterk ontwikkeld; geheel de groep waartoe een persoon behoort, heeft belang bij wat hen overkomt. Zo hebben zich sociale deugden als het onderling hulpbetoon ontwikkeld, doch dreigt tegelijk het gevaar van een te sterke gebondenheid en dat van verzwaking van het besef van persoonlijke verantwoordelijkheid.

De voorschriften van de Islam worden door de Soendanees stipt in acht genomen; verhoudingsgewijs leveren de Soendalanden het grootste aantal Mekkgangers. Met de vijf „zuilen“ van de Islam — de geloofsbelijdenis, de rituele godsdienstoefening, de sembahjang, vijfmaal per dag, de vaste belasting voor sociale en godsdienstige doeleinden, de Mekkavaart en het vasten in de maand Ramadan, de poeasa — houdt hij rekening voor zover dit in zijn vermogen staat.

Ondanks dit alles is de levensvisie van de Soendanees allermint somber; hij weet de positieve levensvreugden te waarderen. Juist het gedeeltelijk samenvallen van het heilige en het profane geeft gelegenheid in deze wereld de goddelijke gaven te erkennen en er van te genieten. Het staat hem vrij, zich binnen de grenzen, door de gebondenheid aan hogere machten gesteld, uit te leven naar zijn aard. En zijn aard is opgewekt; hij heeft zin voor humor, gevoel voor een „goed“ d.i. een aangenaam leven, voor grappen en woordspelingen, voor gezellige, gekruide conversatie. Hij openbaart zekere opgeruimde zorgeloosheid, de vraag van de toekomst houdt hem niet intensief bezig, — want zijn leven wordt toch van-boven-af geleid en gericht, en zoals hij op zijn tijd de moeilijk-

heden des levens met geduld zal dragen, geniet hij ook van het goede der aarde. Het bezit van mooie dingen trekt hem aan. Hij houdt van spel en wedstrijd; wie wel eens te Bandoeng races heeft bijgewoond, zal getroffen zijn door de blijken van medeleven, van enthousiasme van de Soendaneese bezoekers, en van het kleurige aspect, dat de vrouwen, de „Parisiennes van het Oosten“, in haar fleurige kleding daarbij bieden. Wedstrijden in boog-schieten zijn populair. Maar dit is de buitenkant, welke de Europeanen te zien krijgt en die bij hem de indruk wekt, dat de Soendanees, die zo geredelijk op een kwinkslag reageert, eigenlijk een vrij lichtzinnig, althans luchthartig mens is, die het leven niet ernstig neemt. Dat is een waan. Want onder dit uiterlijke, diep-in, brandt het vuur van een sterk geloof, het besef, dat hogere machten zijn levensgang bepalen en hij van de goede gaven hier op aarde enkel genieten kan op voorwaarde, dat hij zich aan de voorschriften van zijn godsdienst met de grootste stiptheid houdt. Deze diepe, innerlijke ernst bij uiterlijke opgewektheid en zeker savoir vivre geeft aan de levenshouding van de Soendanees dat sympathieke, dat Europeanen, die hem hebben leren begrijpen, weten te waarderen.

*

Terwijl de Islam in het leven van de Soendanees een zo belangrijke plaats inneemt, zijn overoude animistische opvattingen er nooit geheel door verdrongen. Ze leven voort in de talloze legenden omtrent het ontstaan van natuurverschijnselen, die het gevolg heten van de werking van met bovennatuurlijke machten toegeruste geesten. De folklore der bevolking van Pasoendan wemelt van legenden. Er is geen berg,

geen meer, geen waterval, of er is een legende aan verbonden. In sommige ervan herkent men de geweldige natuurverschijnselen, die in dit vulkanische gebied het aanzien der aarde veranderden.

Dit is o.a. het geval met de legende omtrent het meer, dat eens de vlakte van Bandoeng bedekte; zij is blijkbaar een reflex van geologische gebeurtenissen, waarin de herinnering in het volksbewustzijn bewaard is gebleven.

Deze legende vertelt van Sangkoeriang, de zoon van een dochter van Sri Pamekas, de vorst van Galoeh. Die dochter, Dajang Soembi, bracht haar zoon bij een hevige twist een wond op het hoofd toe, waarna Sangkoeriang de kraton verliet en een zwervend leven begon. Jaren later ontmoette hij zijn moeder, die aan het hof in ongenade gevallen was, bij de berg Karang Panganten. Hij herkende haar niet; zij hem wel. Ze was nog even schoon gebleven, en hij wenste haar tot vrouw.

In deze penibele situatie trachtte zij een huwelijk te voorkomen door hem een opdracht te geven, die haar onuitvoerbaar leek: hij zou, in één nacht, een dam moeten bouwen in de Tjitaroem, waardoor een groot meer zou ontstaan, zodat de bruiloft op het water zou kunnen plaats hebben. Maar tegen haar verwachting speelde Sangkoeriang het klaar met behulp van een legioen dewata's (dienstbare geesten). De dam werd gebouwd, het meer ontstond, en bovendien werd een reusachtige prauw gebouwd, waarin hij zijn gehele leger en al zijn ondergeschikten zou kunnen herbergen. Dajang Soembi zag dit van een naburige bergtop gebeuren, en het gelukte haar, de dam te ondermijnen, zodat het water van het meer wegliep, de prauw

kantelde en Sangkoeriang met zijn gehele gevolg verdrong. Het gekantelde vaartuig veranderde in een berg, de Tangkoeban Prahoe (omgekeerde prauw). Dajang Soembi, die er ooggetuige van was, sprong in haar wanhoop van de kiel van de prauw, waarop ze zat, naar beneden, en daar ontstond de Kawah Ratoe. Het vuur van het bruiloftsmaal bleef branden en brandt nog, getuige de vele solfatoren langs de kraterrand.

De prauw was gekapt uit de stam van een boom, waarvan de stronk (toenggoel) was blijven staan. Daaruit ontstond de G. Beuti Toenggoel*), terwijl de kroon van takken en lover (boerangrang) veranderde in de Goenoeng Boerangrang. De slijpsteen, die door de dewata's was gebruikt, loste zich op en vormde een rivier, de Tjikapoendoeng. De andere voorwerpen veranderden eveneens in bergen: de Boekit Tjagak (stutberg), de Koekoesari (rijstkoker), de Tjientaleig (vloeiende liefdetranen), de Roedjang (kapmes), de Goenoeng Wangi (welriekende berg). De aardhopen van de dam veranderden in een aantal heuvels.

Zoals gezegd, is deze legende niet uitsluitend product van fantasie; het meer heeft inderdaad bestaan, en door het uitslijpen van een nieuwe Tjitaroem-bedding is het water weggevloeid. Bij het beroemde „heilige keelgat“ (Sanghjang Tikoro) kan men zelfs de Tjitaroem ten dele de grond zien ingaan. Een andere beroemde legende is die van Nji Sri of Nji Poehatji, oorspronkelijk de personificatie van het rijstgewas, later vereenzelvigd met de Hindoegodin van de landbouw. Zij wordt nog steeds vereerd.

*) Nog steeds paradeert deze berg op de kaarten, als Boekit Toenggoel, wat misschien berust op verkeerd verstaan door een Sumatra topograaf.

De overlevering dan zegt, dat in overoude tijden Batara Goeroe over het Heelal heerste. Hij wilde zich een paleis laten bouwen, en alle schepselen moesten medewerken, om daarvoor de bouwstoffen bijeen te brengen. Ook de slang, de dèwa Anta, moest van de partij zijn; maar hij zag geen kans, iets anders aan te dragen, dan een ei, dat hij in zijn bek hield. Het werd als schatting aanvaard, en de dèwa Anta kreeg de last, het zelf uit te broeden. Er werd een meisje uit geboren, dat opgroeide tot een schone maagd, die de gedachten van de oppergod vervulde. Hij geraakte in hevige tweestrijd tussen zijn verlangen en de goddelijke wet, en zocht een weg om zich uit dit dilemma te redden. Hij gaf zijn pleegdochter een vrucht te eten, die haar zozeer smaakte, dat zij niets anders meer verkoos te eten. Maar er was geen enkele soortgelijke vrucht meer te vinden, en het onbevredigde verlangen ernaar deed haar sterven.

Ze werd met grote plechtigheid begraven. Na enigen tijd schoten tal van nuttige gewassen uit het gras op: uit het hoofdeinde de kokospalm, uit het rechteroog een rijsthalme met witte, uit het linkeroog een met rode korrels, uit het hart ketansoorten, uit andere delen van het lichaam een arènpalm, een koffiebom, bamboe enz. Deze gewassen werden door Batara Goeroe aan de mensen ter uitplanting gegeven, en zo kreeg de mensheid van de goden zelf de rijstbouw.

Een andere legende, die van het meer van Pandjaloe, luidt als volgt.

Tjikradewa, vorst van Pandjaloe, zond zijn zoon Boros Ngoro voor diens verdere opvoeding naar Bantam, waar de jongen zich bij een geheim genootschap aansloot. Toen

zijn vader dit na zijn terugkeer aan het hof ontdekte, werd hij verbannen. Hem werd een gajoeng van een klapperdop vol gaatjes meegegeven, en de mededeling, dat hij terug zou mogen komen, als hij daarin water zou kunnen houden. Boros Ngoro begaf zich, na vele omzwervingen op Java, naar Mekka, en daar kreeg hij hulp, zodat hij met de doorzeefde gajoeng water kon scheppen, zonder dat dit wegvloede. Hij nam water mee uit de bron Zam-zam. Teruggekeerd aan het hof vormde hij daarmee een meer, het bekende meer van Pandjaloe.

Het aantal van dergelijke legenden is zeer groot. Er is een legende van de Papandajan, waarin een berggeest, die te zorgen heeft, dat het vuur blijft branden en daarbij de hulp heeft van gedochten, vroegere menselijke wezens, die zich op aarde ernstig misdragen hadden, een rol speelt. Er is een legende van de Wajang, een hoge bergtop in de langgerekte bergrug, waardoor het noordocstelijk deel van de Pengalenganse hoogvlakte wordt afgesloten. Er is een legende van de Sindoelang-watervallen; een van de hoogvlakte van Tegal Padoeng, waar twee bergreeksen, uitstralend van de Malabar en de Rakoetak, zich aan de voet van de Windoe verenigen; een van de Boekit Toenggoel, die spreekt van de diamant van een overleden prinses, welke schittering vaak gezien wordt, maar die wegspringt, als een vinder hem grijpen wil. Enz. enz. Over het geheel schuilt in deze legenden weinig poëzie. Ze zijn de typische fantasieproducten van een bevolking, die van natuurlijke oorzaken geen besef had, en toch naar een verklaring zocht van wat zij in de natuur waarnam.

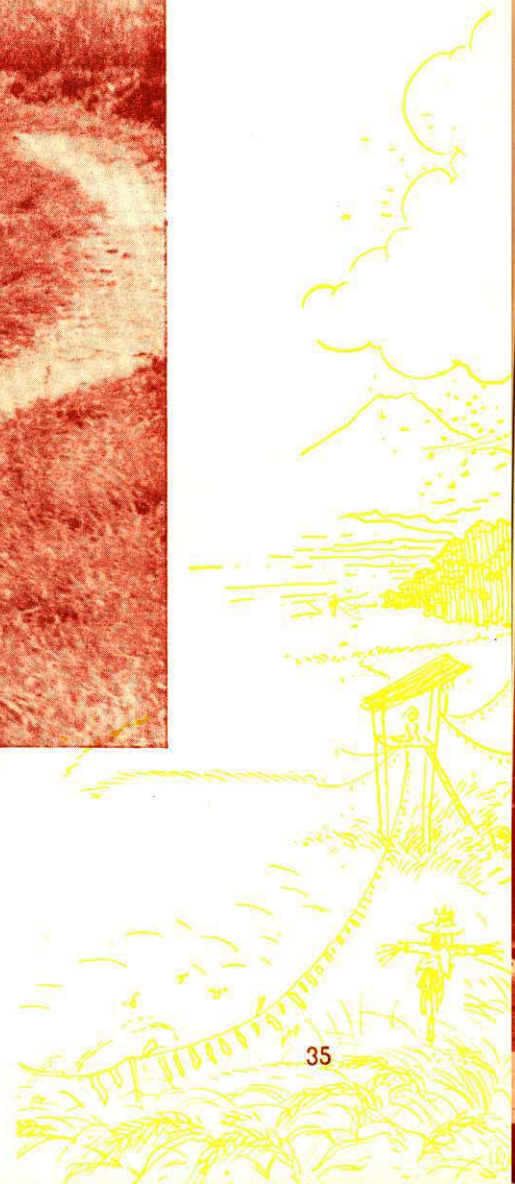

Kan D.

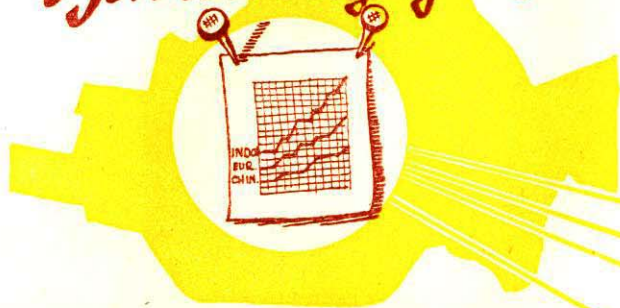

Korte stukken gespleten bamboe worden met behulp van de pikolan (een soort draagjuk) vervoerd.

Bandoengs groei

Bandoeng, in 1882 naar de schatting van prof. Veth in diens Java nog „een klein binnenplaatsje“, is sindsdien in snel tempo gegroeid, tot het omstreeks 1925 naar inwonertal de derde stad van Java was. En die groei zette zich voort; op 1 Januari 1940 was het getal der inwoners, exclusief geka-zerneerden en inwonende bedienden, 216144, n.l. 26669 Europeanen, 25610 Chinezen en 163865 Indonesiërs. Het getal der Europeanen was in dertig jaren vertienvoudigd.

Die groei was zeker niet geforceerd en kunstmatig, doch was te danken aan de bijzonder gunstige omstandigheden van ligging en klimaat. De ontwikkeling der stad hield gelijke tred met die van de spoor-, tram-, autobus- en luchtvaart-verbindingen. In 1884 werd Tjiandjoer via Buitenzorg en Soekaboemi per trein bereikbaar, in 1894 kwam de door-gaande lijn over Java, waar Bandoeng aan ligt, tot stand door voltooiing van het vak Bandoeng-Tjiandjoer, en in 1906 de verbinding Padalarang-Krawang. Bandoeng werd het cen-trum van een net van tramwegen; in 1924 kwam de verbin-ding met Bandjaran, Koppo en Tjiwidej in exploitatie, terwijl de vertakking Dajeuh-Kolot (Tjiteureup)-Madjalaja reeds twee jaren tevoren voor het verkeer was opengesteld. Dank zij verbetering van het wegennet werden de bergstreken gemak-kelijker bereikbaar, waardoor snelle en weinig kostbare op-voer van machines en materialen mogelijk werd en de cultures in het vruchtbare bergland der Preanger Regent-schappen zich sterk konden uitbreiden; Bandoeng kwam in

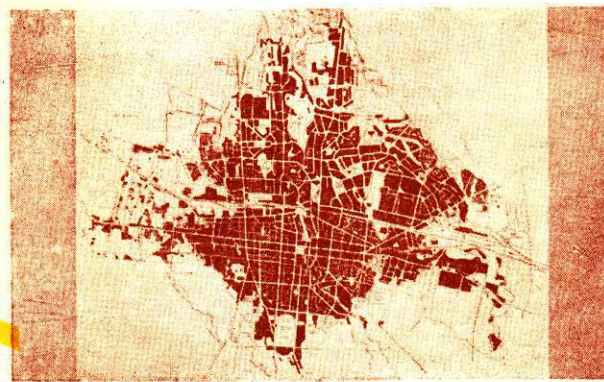
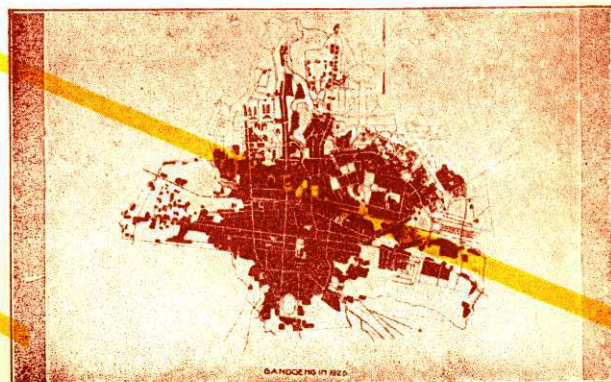
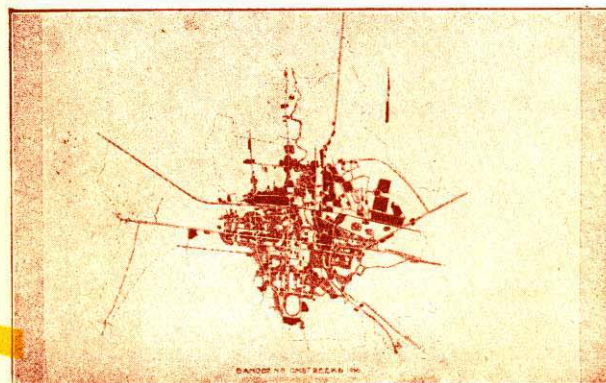
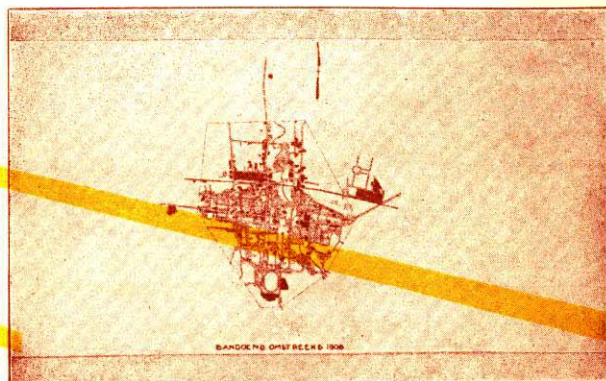
een brede kring van thee-, kina- en rubber-ondernemingen te liggen; er ontstond een intensief contact met de omgeving. Dit alles had voor de groei der stad onvermijdelijke en voor de hand liggende gevolgen. Er is hier, door een gemeente-bestuur, dat zijn taak begreep, later ook door de Vereniging „Bandoeng Vooruit“, doorlopend ijverig propaganda ge-maakt voor Bandoeng als woonstad en als plaats van vesti-ging voor departementen, landsdiensten en bedrijven; doch daarmee werd eenvoudig een gelegenheid, die zichzelf aanbood, benut. Had men deze propaganda, die door zeer sterke argumenten gesteund werd, nagelaten, zo zou men beneden zijn taak gebleven zijn. De grote voordelen van overbrenging van departementen, diensten en bedrijven naar Bandoeng konden door de centrale Regering onmogelijk voorbijgezien worden. Na overbrenging van het departement van Oorlog in 1914—waarbij overwegingen van defensie-belang meespraken—volgde in 1921 die van het departe-ment van Gouvernementsbedrijven, met de dienst van Toe-zicht op de Spoor- en Tramwegen en de Post-, Telegraaf- en Telefoon-dienst, de dienst van het Mijnwezen en die van Waterkracht en Electriciteit.

Er verzezen monumentale gebouwen, waarin ze werden onder-gebracht. Bandoeng heeft een aantal grote gebouwen, waarin enkele uit architectonisch oogpunt merkwaardig zijn, doordat de ontwerpers streefden naar verwerkelijking van een Indonesische stijl, met toepassing van Hindoe-Javaanse zowel

als Javaanse motieven. Voor het hoofdbureau van het departement van Gouvernementsbedrijven werd tijdens het bewind van Gouverneur-Generaal Van Limburg Stirum, die voorstander was van overbrenging van landsdiensten en bedrijven naar Bandoeng, het elders speciaal besproken bouwwerk uitgevoerd, dat bestemd was, het centrum te vormen van een stadswijk, die erdoor zou worden beheerst. Een plan werd ontworpen voor de bouw van een stadsdeel, dat men de departementenwijk zou kunnen noemen, want overbrenging naar Bandoeng van ook andere departementen, als die van Justitie,

van Onderwijs en Eredienst en van Binnenlandse Bestuur, scheen zo zeer voor de hand te liggen, dat ze in meer of minder nabije toekomst verwacht werd. Maar andere factoren dan de gunstige mogelijkheden, welke Bandoeng bood, hebben de uitvoering ervan belet.

Toen het in de laatste jaren van de eerste Wereldoorlog en de eerste jaren daarna moeilijk bleek, voldoende Delftse ingenieurs aan de Indische dienst te verbinden, werd besloten tot de stichting van een Technische Hogeschool hier te lande, die te Bandoeng gevestigd werd. De architect ingenieur Maclaine Pont ontwierp

Bandoeng de ollevlek.

Moderne villabouw op de Dagoweg.

het complex gebouwen ervoor. Ook dit is een imposant bouwwerk geworden. De daken der beide vleugelgebouwen vertonen toenadering tot de huizen in Minangkabau. Het geheel werd eveneens door Dr Berlage geroemd: „De dominante groepering der beide grandiose hallen voor tekenen materialenzaal, als vleugelgebouwen van het lagere open peristiel, is een meesterstuk van architecturaal effect“, schreef hij in *Mijn Indische Reis*.

Als verdienstelijke architecten, aan wie Bandoeng veel te danken heeft, moeten verder genoemd worden de stedenbouwkundige ingenieur Ir Th. Karsten en Prof. Ir Wolf Schoemaker. De werkzaamheid van eerstgenoemde beperkte zich hoofdzakelijk tot het geven van adviezen omtrent stadsaanleg, met de nadruk op het probleem der volkshuisvesting. Prof. Wolf Schoemaker is de ontwerper van een aantal voortreffelijke gebouwen, o.a. de Jaarbeurs, het Grand Hôtel Preanger, het gebouw der Sociëteit Concordia, — stenen getuigenissen van de groei der stad, van het optimisme, waarmee de toekomst tegemoet gezien werd en het enthousiasme, waarmee voor die toekomst werd gewerkt. Geen stad hier te lande heeft zó als Bandoeng aan bekwame architecten gelegenheid gegeven, hun kunstzin tot zijn recht te doen komen.

De hier genoemde bouwwerken zijn trouwens de enige niet, die in een boek over Bandoeng vermelding verdienen. Een riant gebouw werd gezet voor het hôtel Savoy-Homann, na volledige afbraak van het vroegere hoofdgebouw, waaraan thans niets meer herinnert. De architect hiervan, de Heer Aalbers, was ook de ontwerper van het bekende gebouw van Denis (De Eerste Ned.-Indische Spaarkas), schepping van de heer W. H. Hoogland, — een bouwwerk van vier verdiepingen in moderne stijl, dat dank zij het er-voor uitgespaarde pleintje de hoek Bragaweg-Naripan fors en beslist domineert. Ook de gemeentendiensten kregen, na aanvankelijk in de in 1819 gebouwde woning van Andries de Wilde behuisd te zijn geweest, een nieuw, modern gebouw, welks royale opzet en bouwtrant recht doen aan Bandoengs betekenis als derde stad van Indonesië.

Van Bandoengs belangrijke gebouwen worden hier tenslotte nog genoemd de Landskoepok-inrichting en het Instituut

Pasteur, het gemeentelijk Juliana-Ziekenhuis, beide aan de Pasteurweg gelegen, en het Zendingsziekenhuis „Immanuel“, even buiten de stad, aan de Kopoweg, met o.m. een speciale gelegenheid tot verpleging en genezing van opiumslachtoffers. Aan de grote Postweg, waar deze naar Soemedang leidt, werden de Textielinrichting van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel — later het departement van Economische Zaken — en het Keramisch Laboratorium gebouwd, beide bedoeld als instituten ter bevordering van, in het bijzonder, de inheemse nijverheid.

Tot de belangrijkste gebouwen der stad behoren voorts het Geologisch Museum en Laboratorium en dat der Pensioenfondsen. Over de betekenis en de geschiedenis van enkele der hiervoor genoemde gebouwen wordt elders een en ander medegedeeld.

Bandoeng is een stad van het heden en een stad met een toekomst, waardoor het tekort aan geschiedenis en traditie

ruimschoots vergoed wordt. Het is de meest Westerse stad van Indonesië. Door de snelle uitbreiding van het Europese gedeelte kwamen de inheemse woonwijken in toenemende mate in de verdrukking; het oppervlak voor kampongbouw kromp allengs tot minder dan een-derde van de oorspronkelijke uitgestrektheid in. Daaruit is een probleem van volkshuisvesting geboren, dat niet afdoende kon worden opgelost. Wel nam de Gemeente de kleinwoningbouw ter hand, maar het tempo ervan was lang niet voldoende, om woongelegenheden te bieden aan de van huis en erf verdreven bewoners van kampongs, die aan de snelle groei der Europese wijken ten offer vielen. Er is een tijd geweest toen Indonesische toekangs, koelies en bedienden een uur en langer moesten lopen, om hun werk en na afloop der werkzaamheden hun woning te bereiken. Daarin is in de loop der latere jaren wel enige verbetering gekomen, maar over het geheel is de toestand nog onbevredigend. Als men bedenkt dat het jaarlijks accres van het zielental der Indo-

Het Kerkhof aan
de van Houtenweg

„Pasar Baroe“.

nesische bevolking in het gebied der gemeente Bandoeng vóór de oorlog 7000 bedroeg, dan is duidelijk, dat het gemeentebestuur zich hier voor zeer grote moeilijkheden geplaatst zag.

De inkrimping der stedelijke kampongs bracht een sterke verdichting van de bewoning, met als onvermijdelijk gevolg sociaal en hygiënisch ongewenste toestanden. Het gemeentebestuur vaardigde een bouwverordening uit, waarbij het aantal woningen in de kamponggedeelten beperkt werd door het bepalen van minimum afstanden tussen de woningen onderling. Daardoor kwam er ruimte voor wegen en riolering, doch de bewoningsdichtheid nam nog toe; in steeds meer woningen hokte een ontstellend groot aantal mensen samen. Tegelijk ontstonden buiten de periferie der gemeente, waar zij niets te zeggen had, grote kampongcomplexen, waar wel zeer ongewenste toestanden ontstonden.

Toen de snelle groei van Bandoeng voorzien werd, werd de

dienst van het Gemeentelijk Grondbedrijf geschapen, die grote oppervlakten grond aankocht. Over deze gronden werden hoofdverkeerswegen getraceerd en aan die gronden kon in het algemeen een bestemming gegeven worden overeenkomstig de ligging ervan in de stad. Daardoor werd althans een gedeeltelijke oplossing van het vraagstuk van volkswoningbouw mogelijk. Toen de oorlog uitbrak, was hiermede evenwel nog slechts een begin gemaakt. Nieuw te vormen kamponggebieden zouden in hygiënisch opzicht niet bij de verbeterde kampongs in de stad mogen achterstaan, en niettemin zouden de gronden tegen zeer matige prijs ter beschikking gesteld moeten worden. Dit vraagstuk dringt meer dan ooit tot oplossing, nu de bevolking in en aan de grenzen van Bandoeng zo snel toeneemt in verband met de „drang naar het stadsleven“ en de noodzaak, nieuwe bestaansmiddelen te vinden. Voor Bandoeng is dit het grote probleem der naaste toekomst.

FAUNA en FLORA

Dieren in de stad.

In de stad zelf is van de oorspronkelijke fauna niet veel meer te merken. Ja toch, — in oude plaatsnamen. De plaats van het Juliana Ziekenhuis heet in de volksmond nog altijd Rantja Badak — het moeras der neushoorns. Tweehonderd jaar geleden liepen daar vermoedelijk nog de neushoorns rond. Junghuhn beschreef nog hertenjachten dicht bij Bandoeng. Tijgers en panters komt men nu niet tegen. Over de panter, die enkele jaren voor de oorlog in Bandoeng gevangen werd, wil ik alleen maar verklappen dat hij niet wild was. Overigens kan men echt-wilde panters even boven Lembang wel degelijk ontmoeten.

Van de andere zoogdieren hebben slechts weinige zich weten aan te passen aan het kunstmatige milieu en wel enkele kleine roofdieren. 's Nachts kan men wel eens de roodgloeiende ogen zien en het gestommel horen van een luwak en overdag ziet men vrij dikwijls een laag bruin dier door het gras sluipen — de gangarangan, een zusje van de beroemde slangenetende mangoest. Beide dieren eten nogal eens een kip of eend op of bijten ze tenminste de kop af.

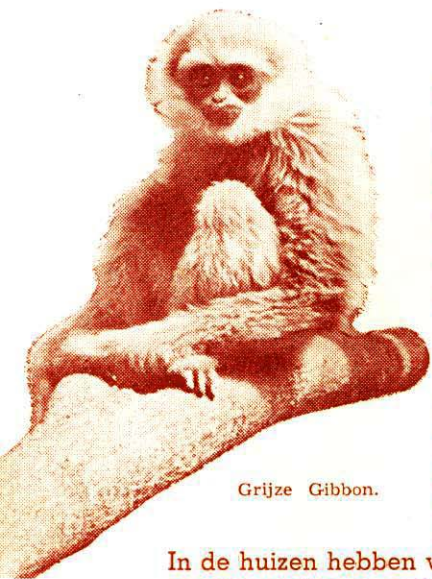
Echter, er zijn grote groepen andere zoogdieren in de stad die 's nachts vrij spel hebben — ik bedoel de vleermuizen. Onze zolders vervullen de functie, die in de natuur door grotten vervuld wordt, en zo voelen de vleermuizen zich er in thuis. Er zijn daarbij insecteneters, vruchteneters en nectareters. De vruchteneters, die men 's nachts hoort krijsen als ze bezig

zijn met vruchten roven, slapen meestal niet binnen op zolders, maar onder overhangende nokken van daken en laten daar hun voedselresten vallen. De grootste vruchteneters, de kalongs, verdwalen slechts zelden in Bandoeng. Ze hebben geen slaapboom in de naaste buurt.

Onder de vogels zijn ook enkele holenbroeders gauw gewend aan de huizen. De kleine dwergooruil (tjelepoek) stoot klagelijke kreten uit en de kerkuil maakt een zwaarder, loeiend geluid. Onder de tuinvogels zijn de mussen door talrijkheid het meest opvallend. Dat zijn echte cultuurwezens, die de natuur mijden en altijd dicht bij de mens leven. Is het om de dakpannen? Hollandse vogelvrienden zien direct, dat het geen gewone mus is, maar de ringmus, met de witte nek, minder algemeen in Nederland.

Er zijn natuurlijk ook inheemse vogels, die zich door mensen en huizen niet laten afschrikken. De brutaalste is de kutilang met het zwarte kuifje en de gele buik. Het is een boelboel, een familie verwant met de lijsters. Een echte lijster is de kutjita (zwart met witte buik en witte vleugelstreep), groter dan de kutilang, doch schuwer. Beide lusten van alles en nog wat en kunnen lastig zijn als ze tomaten en papaja's aampikken. De kutjita fluit heel mooi.

Enkele geïsoleerde fluittonen kunnen afkomstig zijn van de prachtige zwart-gele wielewaal (kapodang). Daarentegen wordt het tijd om bij afgrijselijke kreten uit te kijken naar de klauwier (bèntèt), die meestal op een hoge post zit uit te kijken naar prooi. Net als zijn Nederlandse broers prikt hij wel eens insecten en hagedissen op doorns in de tuin.

Grijze Gibbon.

Ook Indische spreeuwen zijn alom tegenwoordig, maar alleen de glansspreeuw is donker gekleurd. De djalak is op de buikdelen wit en heeft gele bek en poten en een gele huid onder het oog. Het meest typisch geluid is dat van de rose baardvogel (oengkoet-oengkoet). Uren lang laat hij zijn naam weerklinken en tenslotte wordt het een ener-verend, eentonig geklop. Maar een volledige bespreking van alle vogels is hier natuurlijk niet op zijn plaats. Ook de gegeven inheemse namen zijn niet compleet, als gevolg van taalverschillen.

In de huizen hebben we zwaluwen, die moddernesten maken en gierzwaluwen met minder diep gevorkte staart, die nesten maken van verhard speeksel en plantenvezels. Aan palmbladeren ziet men dikwijls de kunstig gevlochten nesten van weervogels (manjar). In paggers van *Acalypha* vindt men de curieuze nesten van een snijdervogel (tjitji, tjinènèt of priëndjak). Een aantal bladeren zijn met wol of kapokdraden aaneengehaaid — vandaar de naam.

De lagere dieren vallen aan het publiek niet zozeer op, dat ze hier besproken moeten worden. Slechts in de tropennacht vallen ze sterk op. De vuurvliegjes (koenang) zijn in bepaalde stadsdelen en sommige nachten zeer veelvuldig. De diertjes zijn geen vliegen, doch kevertjes. In Nederland heten ze glimwormen, omdat ze soms een lang en geleed achterlijf hebben, dat onbedekt blijft. Als er in een bodem kalk zit, zijn er veel slakjes en daar de vuurvliegjes van slakjes leven, zijn er dan ook veel koenangs.

En verder wat een geluiden in de tropennacht! Padden van allerlei soort en zingende cicaden (tonggèrèt etc.), elk met zijn eigen lawaai en eigen aanvangsuur. Velen weten niet, dat de zgn. krekel uit de fabel van „de krekel en de mier“ een cicade is. Kustbewoners zullen in Bandoeng een bepaald geluid erg missen, dat van de tokeh. Ik heb er verschillende uitgezet, maar al blijven ze één of meer jaren in leven, uitbreiden of handhaven doen ze zich niet.

Bloemen en Planten.

Op dit gebied is voor Bandoeng meer karakteristieks op te noemen. Junghuhn onderscheidde naar de hoogte op Java vier gordels, waarin de plantengroei telkens anders werd. Bandoeng ligt in de tweede of gematigde zone (van 650 m — 1500 m boven zee).

Ook in tuinen is dit verschil in zones te zien. De mooie oranje *Bignonia* (*Pyrostegia*) bloeit in Batavia niet en in Bandoeng zeer goed. Daarentegen mist Bandoeng bijv. de asem krandji en de kol blanda.

Voor de klapperpalm ligt Bandoeng juist op de hoogste grens. Hij draagt nog wel vrucht.

Voor de zgn. *Mimosa* (de grijsblauwe *Acacia* met de welriekende bolletjes) is Bandoeng juist weer 150 m te laag. Een gemiddelde jaartemperatuur van 22° maakt natuurlijk een groot verschil met het gemiddelde van 28° C., dat men aan de kust kan hebben.

Van nature was de Bandoengse vlakte, na haar moerassige tijd een groot bos en als de mens er niet was, zou zij over 30 jaar weer een bos zijn.

Momenteel is Bandoeng vrij kaal, een gevolg van wegverbreding na oorspronkelijk te smalle aanleg en ook een gevolg van andere ideeën over tuinaanleg dan in oudere steden. Daar heeft men grote erven, waar men bomen velen kan, doch minder bloemen kan kweken dan in Bandoeng.

Ook mooie tamarindelanen zijn er niet. Het is te koud. Langs het begin van de Riouwstraat heeft de gemeente 30 jaar geleden tamarinde (asem) bomen geplant, maar ze zijn nogal miezerig gebleven.

Daarentegen is de Dagoweg een pracht van een allée geworden. Het hogere deel is omzoomd met zeer hoge damarbomen (*Agathis*). Aan de bouw van de boom en de hars uit de wonden kan men de verwantschap met dennen nog zien, maar de naalden zijn zo breed als gewone bladeren. De lage, ronde bomen, die de tussenbeplanting van de Dagoweg vormen, heten *Filicium* en zijn pas in de latere tijd populair geworden. De boom levert het schuim, dat soms na een regenbui de weg overdekt.

Andere delen van de Dagoweg en Dr de Grootweg zijn omzoomd met de grootbladige Mahoniebomen. Ze zijn sierlijk, maar hebben het nadeel dat zware vruchten wel eens op een hoofd vallen en dat ze opeens al hun bladeren afgooien en veel vuil geven.

Vele straten hebben als wegbeplanting Kanaribomen, te herkennen aan de neiging om onderaan de stam plankwortels te vormen, al doet het hier gebruikte ras dit minder sterk. Uit de grauwe vruchten haalt men de lekkere kanari-pitten. Enkele straten krijgen een apart karakter door speciale bomen, die men elders minder ziet. Een geniaal idee was het van de aanlegger van het bouwplan „Sorghvliet“ om elke straat een naam te geven naar de bomen langs de kant. Ga er maar eens kijken!

De Bilderdijkstraat heeft de heel bijzondere *Grevillea robusta* (de „silky oak“ van de Australiers), de Ghijselsweg heeft de fraai bloeiende anjang-ang (Elaeocarpus grandiflorus), de Zeelandiastraat de *Cassia grandis*, precies amandelbloesem, de Multatuliboulevard heeft de ganitri (*Elaeocarpus ganitrus*) met de grappige vruchten (precies blauwe knikkers), langs de v. Ostadestraat groeit de leuke *Bauhinia* met de vlinderbladeren. Jammer, dat de Jacaranda met de lila bloemenpracht hier in Bandoeng tot zo'n onmogelijk model uitgroeit.

Dat is wat anders dan de eeuwige iep in Holland! En er zijn nog meer kansen op variatie, als we het maar proberen. In het Jubileumpark staan enkele exemplaren van de rasamala, de reus uit de bergbossen met de kaarsrechte stam, tenslotte 60 m hoog. Wat kan die boom een allee opleveren als we tijd genoeg nemen.

Nu vergeet ik nog, dat we hier evenals in kustplaatsen sierbomen hebben, die niet allen visueel schoon opleveren en schaduw — doch ook geur. Er zijn straten die ik aan de geur herken!

Bij het A.M.V.J. gebouw (hoek Riouwstraat) is het een groep geurige tjempaka's (*Michelia alba*), halverwege de Dagoweg nabij het Lyceum is het de afwisselende geur van tjempaka en *Horsfieldia* aan beide zijden.

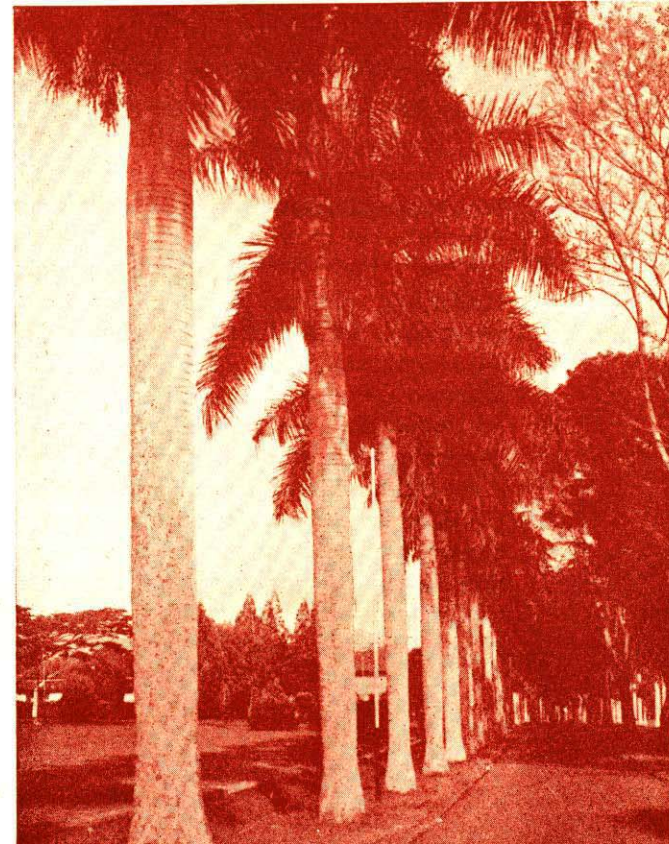
Bossen om in rond te dolen, hebben we niet vlak bij de hand. Maar wat is drie kwartier rijden om boven Tjisaroea of bij de Tangkoeban Prahoe door echt oerbos te rijden? Wees

gauw, anders is het bos op. Ik ril als ik rook op de bergen zie, en areng eindeloos in de stad. Dit ter zijde! Voor bos kunnen we ook met de bus naar het onvolprezen Tjoemboeleuit rijden, het oord der mooie tuinen, en dan een wandeling maken door het heerlijke dennenbos, Sumatraanse dennen, compleet met harsgeur.

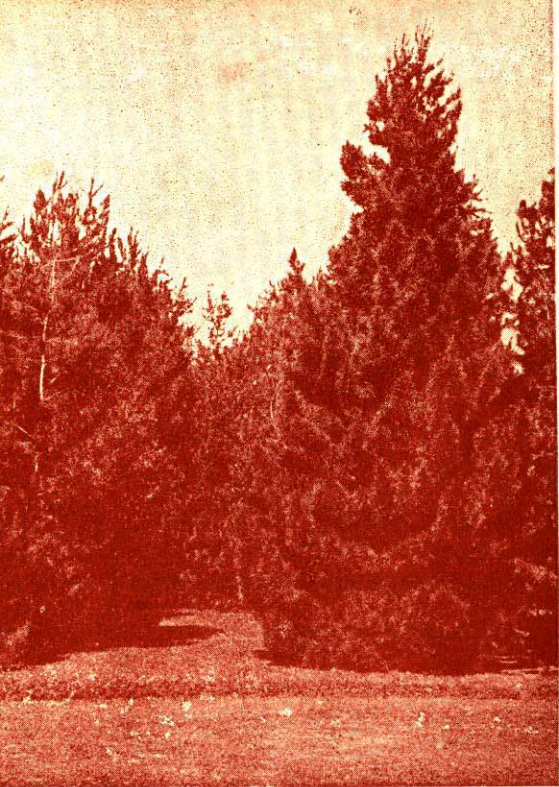
Wist U dat Tjoemboeleuit een oude onderneming is, dat er nog hele complexen rubberbomen zijn? Wist U dat dit een zeer oude plek is, volgens de overlevering het verblijf van een Dalem van het rijk Padjadjaran? Volgens sommigen is de naam afgeleid van oemboel (vaan) en leuit (rijstschuur). Anderen zeggen dat deze Dalem er grote, mooie schuren had en dat de naam eigenlijk „tjoemboe-leuit“ moet zijn, mooie, aardige schuur.

Als men een paar km buiten Bandoeng (bij Sindanglaja, op weg naar Oedjoengberoeng) naar links afslaat, rijdt men bij Artjamanik een groot dennenbos binnen, een aanplant van het boswezen, bestemd voor terpentijnwinning.

Wil men alles in eens zien? Ook dat kan. In het Jubileumpark aan de Huygensweg, is het niet alleen gezellig en leuk om te picnicken, maar men kan er ook met alle bomen kennismaken. Binnenkort krijgen de bomen weer naambordjes en wordt het park uitgebreid tot een echte plantentuin, met een stuk dennenbos, een rozentuin, een kruiden-

Koningpalmen langs de Pasteurweg.

Jonge bomen van de Sumatraanse den (*Pinus Merkusii*).

tuin, maar ook een stukje rubbertuin en theetuin. M'n liefje, wat wil je nog meer?

Het park werd van 1931-1933 aangelegd naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der stadsgemeente, dat in 1931 gevierd was.

Grote cultures?

Overal in de omtrek. Wilt U een proefje van een en ander, dan maar naar Lembang. Daar komt U door een kinabosje, daar vindt U een theetuin, daar zijn aanplanten van de looibastboom, *Acacia decurrens*, daar zijn nog resten van de oude gedwongen koffiecultuur in de vorm van tuinen met de echte *Coffea arabica*, bron van de zuivere mocca. Daar groeien Nederlandse onkruiden als herderstasje, paardebloem en doornappel.

Onze

Goed beschouwd zijn de kraters van de Papandajan en de G. Tangkoeban Prahoe parken van Bandoeng geworden.

Dus hier moet iets volgen over deze bergtuinen.

Een kraterflora is enerzijds te beschouwen als een chronische wond in het plantenveld, anderzijds als een altijd jong blijvend bos. Overal gebeuren er bergstortingen en branden, die een gat slaan in het bos.

Zo'n wond wordt a.h.w. gauw afgedekt door een wondweefsel, n.l. een vegetatie, die vlug opschiet en in zijn schaduw weer plaats bereidt voor de jonge bosbomen. Op de hellingen van de G. Boerangrang ziet men zulke lichtgroene plekken, die er van verre sappig en teer uitzien. Ga er echter niet in, want de vegetatie bestaat uit de taai en harde pakoe andam (*Gleichenia*) waarin men vastloopt en het kapmes bot wordt.

In de kraters zijn er enkele plant-aardige pioniers, die de krater willen herbevolken. Maar ze vorderen niet zolang de krater actief blijft en de voorwaarden te ongunstig zijn voor meer eisende opvolgers.

Het ongunstige is te de grote armoede van de verse lava en

de as, die nog voortdurend door zuur vocht uitgeloozd wordt en 2e het giftige karakter van de zure kraterbodem.

De eerste levende wezens zijn blauwgroene wiertjes, die soms reeds in het hete water der geysers een blauwgroene vacht over de stenen trekken en die soms door een extra rode kleurstof naakte rotsblokken met een rood waas overdekken.

De bekende kraterbaren waagt zich ook op zeer gevaarlijke plaatsen. Wat een eerbied krijg je hier voor het levende, vechtende bos, dat zo eenvoudig begint.

Ook in Europese gebieden heerst soms zure armoede, bijv. in heiden en venen.

Welnu — in onze kraters vinden we vele relatie's van zulks heideplanten.

De boompjes in de kraters behoren bijv. tot het geslacht bosbes. De blauwe vruchtjes zijn wat droger dan de echte bosbessen, maar leveren na koken en afgieten een heerlijke saus.

Andere heide-achtige kraterplanten zijn de geurige tjantigi-soorten (*Gaultheria*), die de heerlijke en geneeskrachtige „minjak tjantigi (gandapoera)“ leveren.

Ook de prachtige *Rhododendron javanicum* kan men op kratervel-

Kratertuinen

den aantreffen. Er is zelfs een gagel bij (*Myrica javanica*). Deze planten zijn niet speciaal eigen aan kraters en hebben geen speciale band met kraters — die immers slechts tijdelijke dingen zijn.

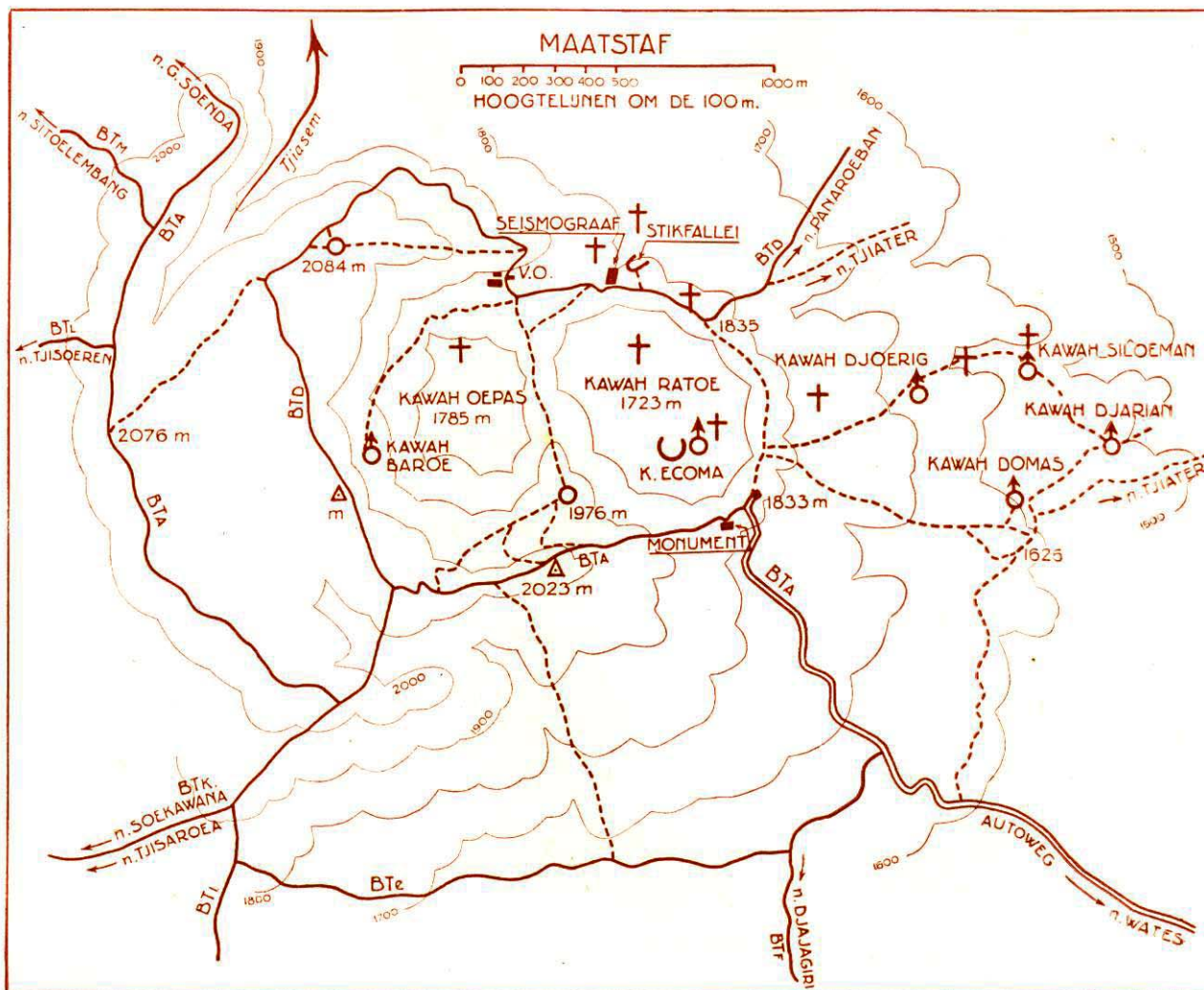
Ze leven ook in het gewone oerwoud, maar dan in de zure en arme humus, die zich boven in de bomen vormt. De *Rhododendron* boven is dan te herkennen aan de zalmkleurige afgevallen bloemen op de grond.

De kratervegetatie is dus door de bodem bepaald. Op onze beide hoge kraters speelt ook de temperatuur mee om vormen van gematigde herkomst zoals de tjantigi een kans te geven. Op de T. Prahoe zijn er plekken met lekkere bramen (*Rubus lineatus*).

Op de hogere Papandajan vindt men zelfs gentianen, primula's, boterbloemen, vrouwenmantel, poelruit en niet te vergeten — edelweisz.

Het is weliswaar niet het Zwitserse edelweisz, doch een zusje, dat heesterachtig wordt. Het is ook bestand tegen de hoogtezon door een witwollig kleed. Zo'n groep edelweisz-boompjes ziet er op de kraterweiden uit als een kudde schapen.

Wandelpaden om de kraters van de Prahoe. Enkele paden kunnen nu dichtgegroeid zijn.

Het mooiste gebouw van Indonesie

Links boven overzichtsfoto en rechts beneden Hoofdingang van de Gedong Pasundan.

In elk geval het mooiste moderne gebouw! Het is vele malen van naam verwisseld — Dept. van Gouvernementsbedrijven (G.B.), Dept. van Verkeer en Waterstaat (V. en W.) en tenslotte Gedong Pasundan, de zetel van de kantoren van de Negara Pasundan.

In de volksmond staat het nog altijd bekend als „rumah saté” naar het saté-vormige ornament op de toren.

Het gebouw is een ontwerp van Ir Gerber van de Landsgebouwendienst. Het algemene stijl-karakter herinnert aan de Italiaanse renaissance, zoals ook de opzet van verdiepingbouw aan het Westen doet denken. De middenbouw is echter met een meroevormige toren bekroond, als een pagode. Het geheel is een zeer geslaagde synthese van Oost en West.

De Nederlandse bouwmeester, Dr H. P. Berlage, die in April 1923 Bandoeng bezocht, noemde het „een groots werk”.

Nadat in de gemeenteraad van 12 Mei 1920 de ontworpen uitbreidingsplannen van Noord Bandoeng waren goedgekeurd, werd op 27 Juli 1920 de eerste steen van het gebouw gelegd. De aparte vleugel aan de Westzijde is het enige deel van de geprojecteerde Departementsstraat, dat uitgevoerd werd. In 1924 werd de P.T.T. er in gevestigd. In het hoofdgebouw werd in September 1924 ook de Centrale Bibliotheek ingesteld, ontstaan door de samenwerking van vele dienstbibliotheken. Deze was een belangrijke aanwinst voor intellectueel Bandoeng.

Misschien bezorgt de regering van de Negara Pasundan haar hoofdstad later nog een realisatie van de oude plannen, die een regeringsstraat voorzagen, monumentaal en uniek van stijl. Misschien kunnen we een tekening van het grootse project later reproduceren.

Het Bandoengse Wapen

De officiële opgaven luiden als volgt: Bandoeng (Stadsgemeente) Gouvernementsbesluit 1931 No. 42; Geschild: I. van goud; II. golvend gedwarsbalkt van tien stukken van azuur en zilver.

Over alles heen een gekanteelde schuinbalk (negen kantelen) van sabel.

Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen.

Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel.

Wapenspreuk: „Ex Undis Sol”, in gouden latijnse letters op een lint van azuur.

De betekenis van het wapen is de volgende: De plaats waarop thans de stad Bandoeng is verzezen, was voor jaren her een meer.

Nadat dit meer was leeggelopen, dan drooggelegd (zie de legenden), heeft zich daarop over vele jaren de stad ontwikkeld. Deze historische bijzonderheid, gepaard aan de snelle opbloei is vastgelegd door diagonaalsgewijze over het wapenschild een dam (bandoengan) te leggen, welke scheiding maakt tussen het gouden veld van de welvaart en de blauwe golven van de watervloed. Als devies werd

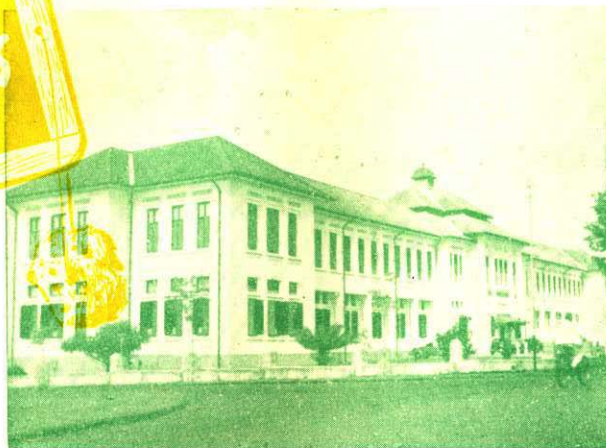
gekozen „Ex Undis Sol” = uit de golven de zon, hetwelk eveneens duidt op het ontstaan van Bandoeng, dat immers als een stralende zon uit de wateren zou zijn verzezen.

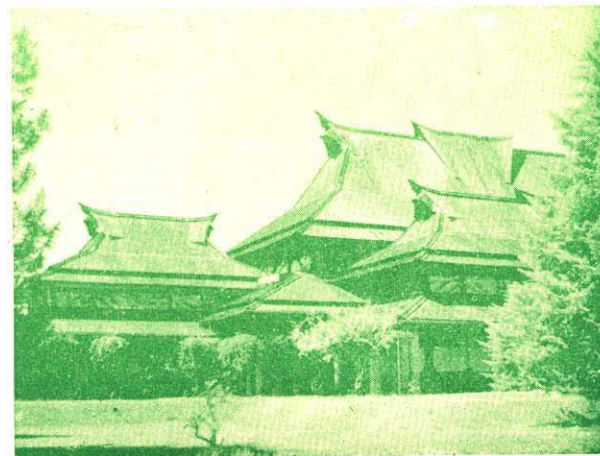
Het Gemeentehuis.

HET ONDERWIJS

H.B.S. in de Billitonstraat.

Technische Hogeschool.

Al is de plaats van Bandoeng een der oudst bewoonde plekken van Java, een onderwijscentrum is het pas laat geworden.

In 1866 verscheen als eerste de „Hogere Kweekschool voor Inlandse onderwijzers“ (H.I.K.).

Veel en veel later kostte het grote moeite om een H.B.S. ter plaatse te krijgen en langzaam aan gaf men inderdaad blijk van het inzicht, dat Bandoeng door zijn klimaat aangewezen was als onderwijscentrum, al stond het toen nog buiten het actieve geestelijke en politieke leven en streven.

Op Tegallega zien we nog de gebouwen van wijlen de O.S.V.I.A. (Mosvia), waarin vele huidige leiders hun scholing voor bestuursambtenaar begonnen.

Het aantal middelbare scholen is gegroeid buiten proportie met het eigen inwonertal, omdat men van alle oorden zijn kinderen naar Bandoeng zond. Sommige ervan (H.B.S. en Chr. Lyceum) werden grote instellingen, boven de grenzen die men in Nederland aan een school stelt.

Het Hoger Onderwijs ving in 1920 aan met de Technische Hogeschool, die al gauw ingenieurs afleverde (civiele), gelijkgesteld aan die van Delft.

Na de tweede Wereldoorlog werd de „T.H.“ omgevormd als „Faculteit van Technische Wetenschap der Universiteit van Indonesië“ en verruimde zij de opleiding met andere afdelingen dan de civiele.

Op haar prachtige „campus“ is nog ruimte voor vele laboratoria en wie het grootse uitbreidingsplan zag, heeft een visie gekregen op een monumentale „Cité universitaire“ voor 1955.

In 1947 werd de zusterfaculteit voor Wiskunde en Natuurwetenschap opgericht, die later ook op dit terrein haar gebouwen zal krijgen, vlak bij Dierentuin, Jubileumpark en Hortus, die van de universitaire sfeer kunnen genieten. Misschien kan de opleiding voor tekenleraren, die verbonden is aan de Technische faculteit, later uitgroeien tot een echte Academie voor Beeldende Kunsten.

Aan de Tjitjendoweg herbergt Bandoeng een onderwijsinstelling, die momenteel uniek is voor Indonesië en vermoedelijk nog altijd voor geheel Oost-Azië, nl. het Doofstommeninstituut. De instelling was altijd open voor alle rassen en rangen en heeft vele oud-leerlingen, die bovenmate dankbaar zijn, omdat zij daar pas echte mensen werden.

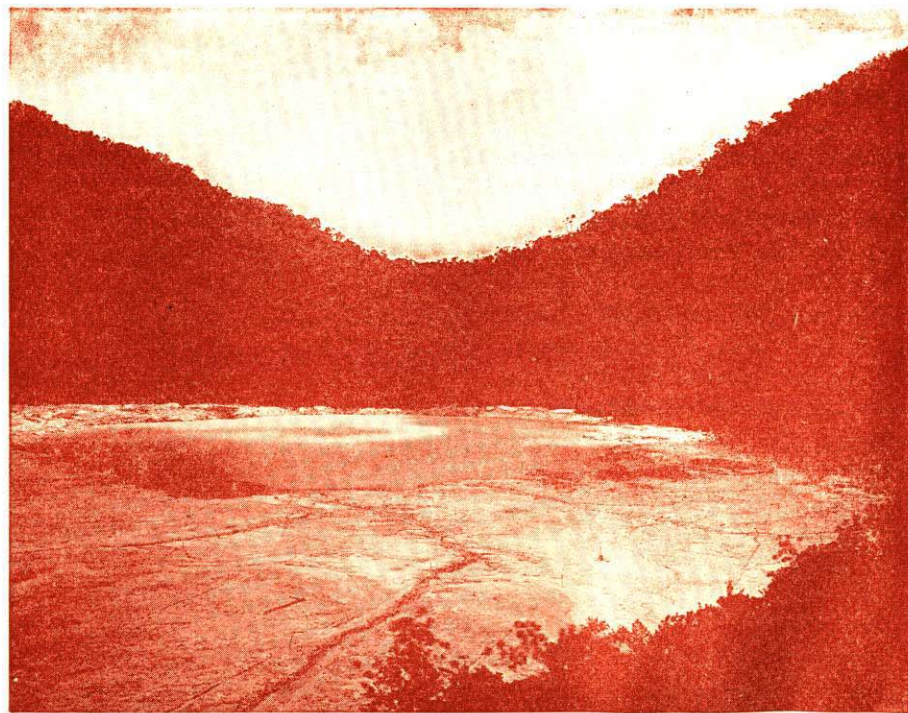

Uitzicht van Dago (infrarood-opname).

De Kawah Poetih (vóór het leeggraven).

De hoogste waterval is waarschijnlijk die van de Tjitamboer, verder weg. Het aantal in de wijde omtrek is legio. De foto's ervan mogen voor zichzelf spreken.

Een veel bezocht plekje en een heel afwijkende waterval is de Sanghiang Tikoro (heilig keelgat), reeds genoemd bij de geologie en de legenden. Van de onderneming Radjamandala kan men tegenwoordig met de auto op 15 min. afstand er van komen. Een grote tak van de Tjitaroem verdwijnt hier in de grond, om veel verder weer in de hoofdrievier uit te monden. Geen wonder, dat de legende deze plaats aanduidde als de plaats waar de legendarische dam ondermijnd werd.

De meren van de omgeving zijn ten dele kratermeren. Dikwijls verraden alleen de steile wanden hun karakter als oude kraters. Het kratermeer Kawah Poetih (op de G. Patoeha) was een wit zwavelmeer tot het leeggegraven was om de zwavel. Het bekendste meer is het Telaga Patengan, omgeven met bos en ondernemingstuinen. Op een schiereiland in het meer heeft Fr. W. Junghuhn geruime tijd gewoond. Daar schreef hij zijn „Licht — en schaduwbeelden.“

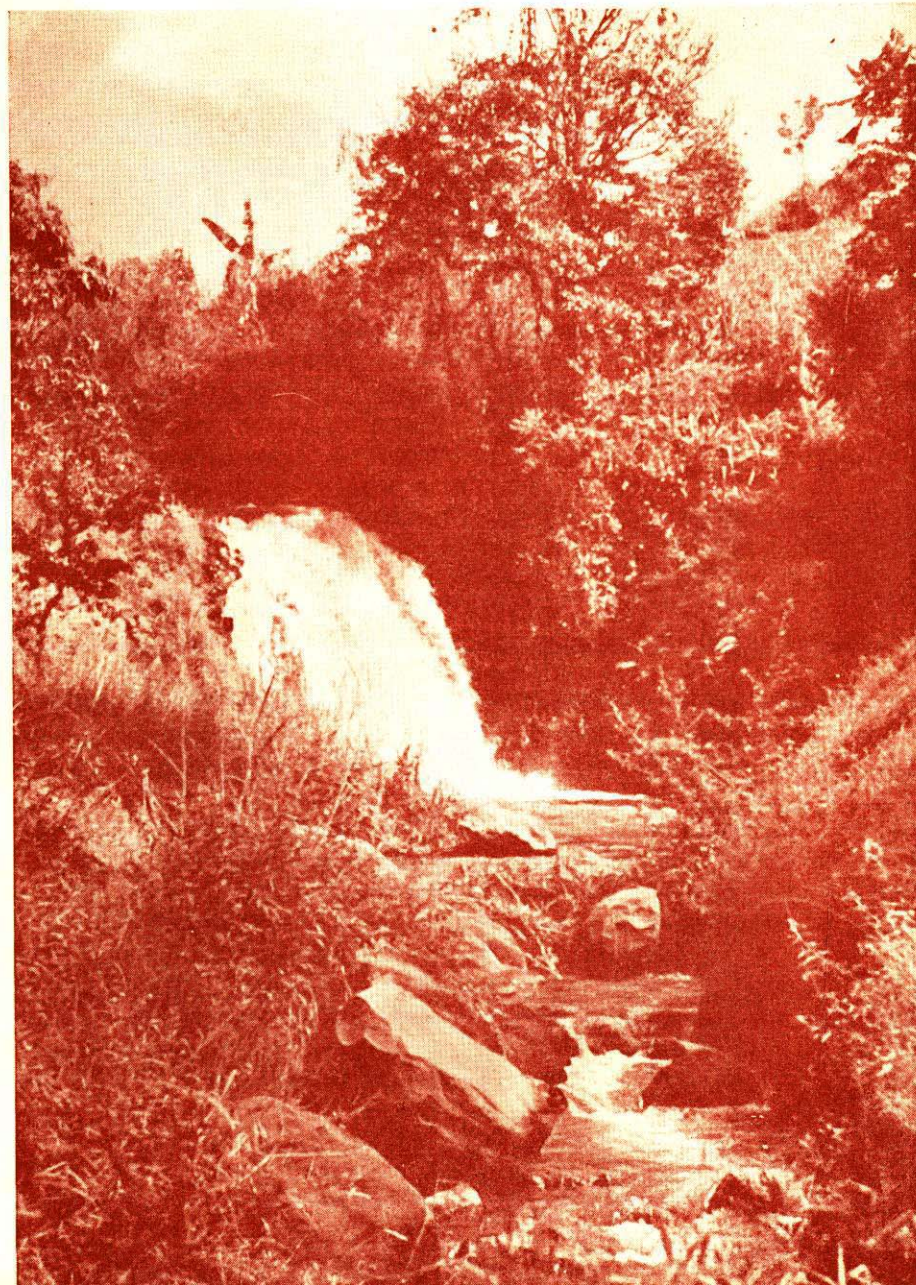
Veel dichterbij huis, een kwartier rijden voorbij Tjisaroea en ook met de auto te bereiken, ligt het Sitoe Lembang. Midden in de oude caldera tussen G. Boerangrang en de G. Tangkoebanprahoe ligt het idyllisch temidden van het oerbos. Een wandeling om het meer geeft prachtige uitzichten.

Aan de Zuidkant van het meer ontsnapt de Tjimahi-rivier. De stuwdam daar heeft het niveau sterk verhoogd. In de eerste jaren na de bouw staken overal de dode bomen uit het meer omhoog.

Ook de bekende meren Tjileuntja en Tjipanoendjang in het Pengalenganse zijn geheel of gedeeltelijk kunstmatig. Voor de oorlog waren de meren centra van watersport, evenals sommige meren in het Garoetse, die we hier niet zullen bespreken.

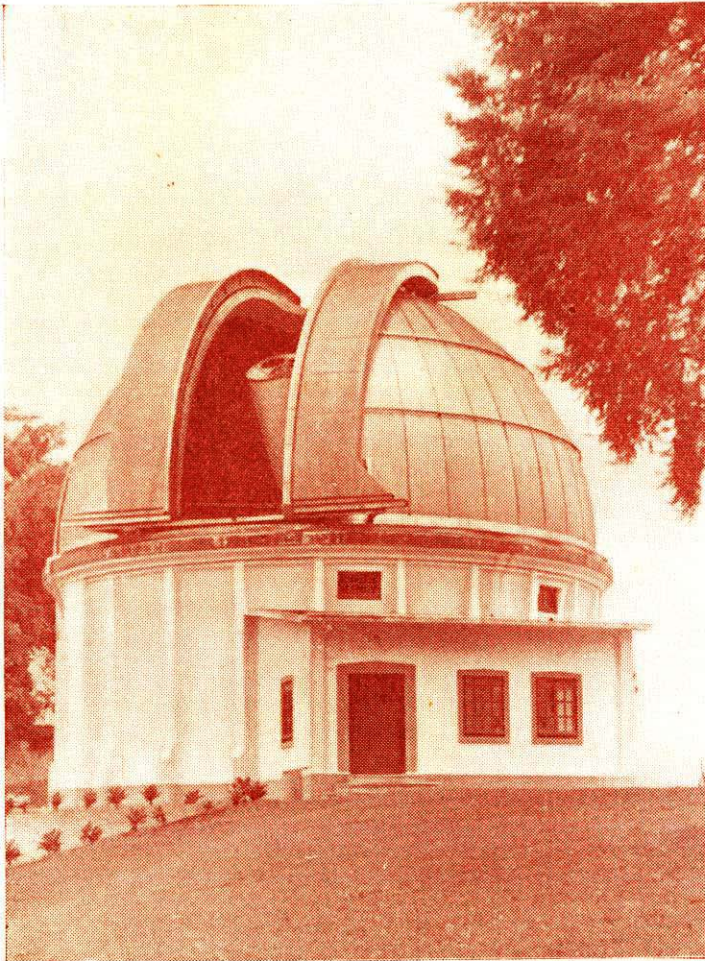
Al de genoemde plekken vormden het doelwit van excursie's. Bandoeng had ook vele „rondritten“, autotochten door mooi gebied. Nu nog veel gedaan wordt de tocht Bandoeng-Lembang-Tjisaroea-Tjimahi-Bandoeng. Verder weg is de rit om de Malabar, via Pengalengan-Kertasari-Patjet. De mooiste omrit, die pas na de oorlog klaargekomen is, leidt

langs de imposante breukwand van Lembang, via Maribaja, Goenoeng Kasoer, Palintang, Artjamanik, met prachtige uitzichten op de vlakke, terwijl daarnaast een bezoek aan de dennenbossen een grote voldoening geeft.

Waterval Maribaja.

BOSSCHA EN DE

De Koepel van de Bosscha-Sterrenwacht met in de geopende spleet juist zichtbaar een deel van de machtige telescoop.

Een grote figuur in de geschiedenis van Bandoeng was K. A. R. Bosscha, administrateur van de thee-onderneming Malabar, die met belangeloze toewijding aan dit land, dat hem een tweede vaderland geworden was en waar hij bleef wonen, de rijkdom die hij zich verwierf gebruikte om door vorstelijke giften mede te werken tot ontwikkeling ervan.

Aan Bosscha — die in 1865 te Den Haag geboren werd en in de nacht van 25 op 26 November 1928 plotseling overleed — heeft in het bijzonder Bandoeng veel te danken, en zijn benoeming, door de gemeenteraad, tot ereburger was uitdrukking van de algemene erkenning van wel zeer buitengewone verdiensten. Hij was de onbaatzuchtige promotor van ondernemingen, instituten en verenigingen, en de weldoener die menigen maatschappelijk gestrande redde en weer op de been hielp. Hij steunde, financieel en met goede raad, na ampele overweging, wetende wat hij deed, doch nooit ten halve. Hij nam het initiatief tot stichting van nieuwe bedrijven en maakte het bestaan ervan mogelijk; en hij nam een zeer belangrijk aandeel in de arbeid van het leggen van een fundament voor de opbouw van een moderne maatschappij hier te lande door bevordering van wetenschappelijke studie en onderzoek.

Bosscha heeft de stoot gegeven tot stichting van tientallen ondernemingen, waaronder zestien thee-ondernemingen, een romaniëfabriek, een fabriek voor autobanden e.a. Toen de vereniging tot stichting van een instituut voor hoger technisch onderwijs was opgericht, schonk hij een bedrag van een ton. Het kanker-instituut, het radio-laboratorium, het Bandoengse ziekenhuis, het Blinden-instituut, het doofstommen-instituut werden door hem met royale giften bedacht. En toen het plan was gevormd, een sterrenwacht te bouwen,

STERRENWACHT

schonk Bosscha een bedrag van f 300.000,— en een geweldige Zeiss-kijker, waardoor waarnemingen gedaan konden worden die nergens ter wereld konden worden overtroffen. De sterrenwacht werd gebouwd op een hoge heuveltop van een der zuidelijke hellingen van de Tangkoeban Prahoe, nabij Lembang. Het gehele complex — de hoge koepel, de verschillende gebouwen waarin het instrumentarium is ondergebracht, de woningen voor het personeel — beslaat een oppervlakte van bijna 5 h.a.

In de grote, van Bandoeng uit duidelijk zichtbare koepel bevindt zich de kijker, die een visueel en een fotografisch objectief van 60 c.M. bevat, met brandpuntsafstand van 10,5 M. Het geheel is omsloten door een buis van 1,66 M. middellijn, die in een raamvormige poolas kan bewegen. Het gevaarte weegt 17 ton. Het gebouw heeft een beweegbare cirkelvormige vloer, die op en neer bewogen kan worden; de hoogste en de laagste stand van deze vloer verschillen 3,5 M. en het gewicht ervan bedraagt 13 ton.

Het gewicht van de geweldige koepel is 45 ton, doch haar gemakkelijke beweegbaarheid wordt er niet door belemmerd. Deze Bosscha-sterrenwacht was het best ingerichte astronomisch observatorium van het zuidelijk halfrond. Aan de resultaten der waarnemingen werd overal ter wereld grote betekenis gehecht. Helaas is gedurende en na de periode der Japanse bezetting een groot deel van het instrumentarium gestolen, — en er is nu geen Bosscha meer, die zou helpen het verloren gegane te remplaceren.

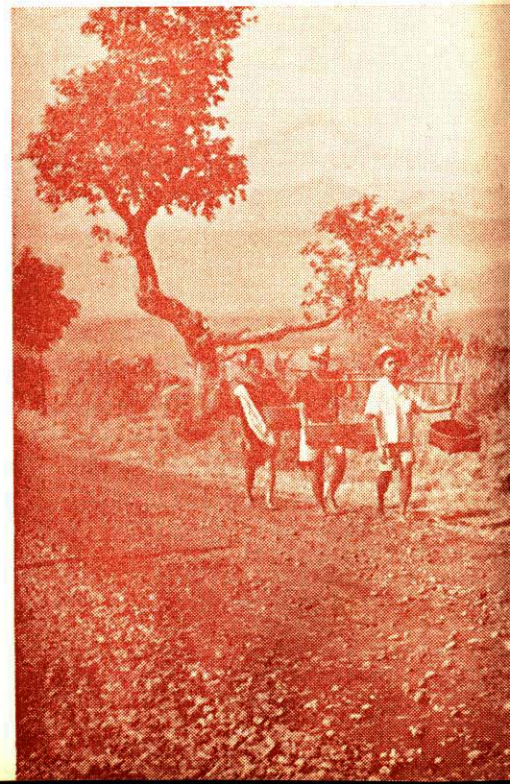
Een nieuwe staf onder leiding van Prof. Dr C. H. Hins is bezig met de opbouw.

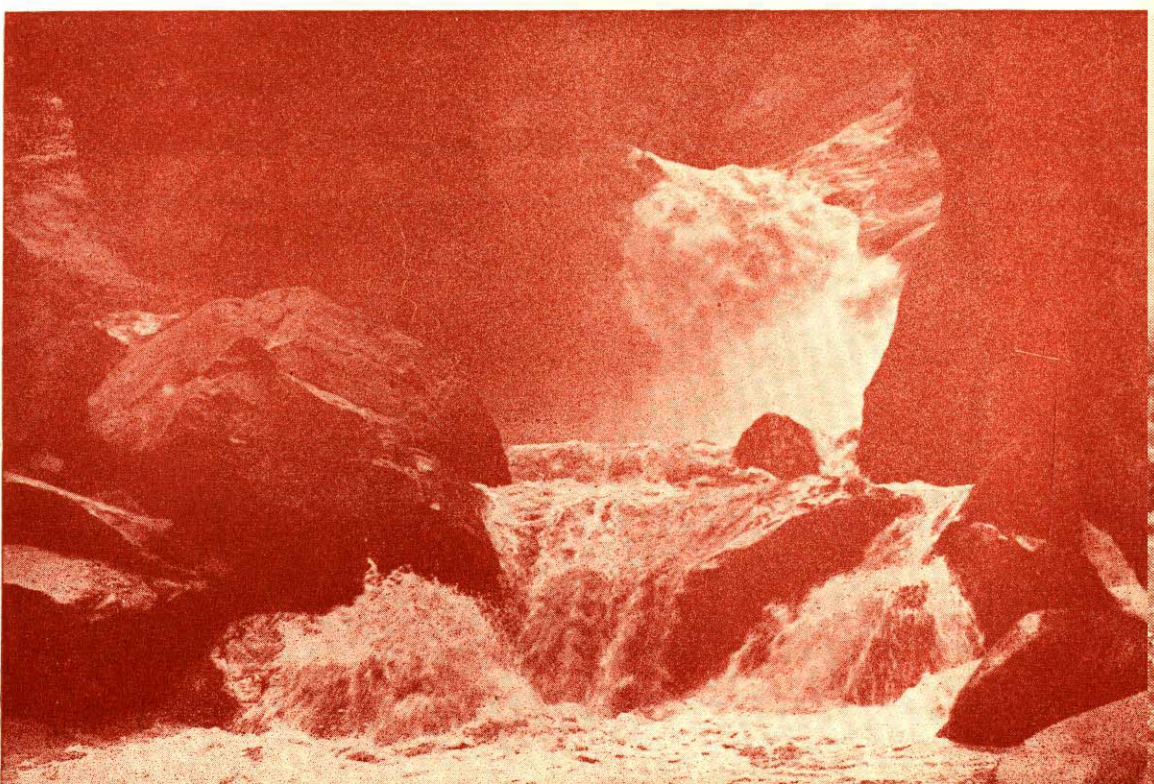
De kijker naar omhoog gericht.

Hierboven : Kawah Baroe (G. Papandajan) met stikvallei; daarnaast : Meertje op Kertamanah;
rechts boven : een groentekwekerij met op de achtergrond de G. Boerangrang; links beneden :
op de weg van Tjimahi naar Tjisaroea; rechts beneden : Tjoeroeg Halimoen.

Boléh tauar

Wie Bandoeng kent, en zich nog herinnert, hoe het plaatsje er in het eerste tiental jaren van deze eeuw uitzag, zal een diepe indruk gekregen hebben van de tropische snelheid, waarmee de aanblik van een voorspoedig groeiende stad zich in korte tijd kan wijzigen. Het algemeen aspect is in een veertigtal jaren radicaal veranderd. Feitelijk werd de plaats destijds begrensd door het raceterrein op Tegallega en de spoorbaan. Noordelijk hiervan stonden de woning van de assistent-resident, ter plaatse, waar zich thans het gemeentekantoor bevindt, en enkele woonhuizen, als verloren in een zee van sawah's. De reproducties van foto's van stadsdelen, toen en nu, geven

door vergelijking enig denkbeeld van de veranderingen. De oostelijke grens van de stad werd vóór de eeuwwisseling aangegeven door een poort, bestaande uit twee pilaren (katja-katja), aan het einde van het huidige Katja-Katja Wetan,

waar de Postweg en het Oosteinde elkaar kruisen. Twee dergelijke pilaren, op de Postweg, ter hoogte, ongeveer, van de huidige Gardoe Djatiweg, markeerden de westelijke grens der kotta. Binnen deze grenzen, Tegallega en de spoorbaan speelde het stedelijk leven zich af.

Buiten de oostelijke grens van de stad, langs de Postweg en zuidelijk daarvan, was alles sawah en kampong; de Papandajanlaan werd eerst tijdens de eerste wereldoorlog aangelegd, toen verwacht werd, dat de uitbreiding van de stad in die richting plaats zou hebben. Daar verrees de wijk Kareës. Het bleek een verkeerde speculatie te zijn. In elk geval bewoog de groei der stad zich vooral in noordelijke en westelijke richting veel sneller, waartoe overigens de bouw van het departement van Gouvernementsbedrijven, de Technische Hogeschool, het Instituut Pasteur, de ligging van het station en andere dergelijke omstandigheden niet weinig hebben bijgedragen. Ondanks de goede woningen die er stonden, en ondanks het feit, dat de Papandajanlaan leidde naar de cavaleriekazerne en de Artillerie Constructiewinkel, is de wijk Kareës steeds een buitenwijk gebleven.

Gedurende de Japanse bezetting was zij interneringskamp; van de woningen zijn toen en na de Japanse capitulatie verscheidene meer of minder grondig vernield.

Wie thans langs Braga, de enige gezellige, althans de gezelligste winkelstraat hier te lande, flaneert en zonder door de hitte geplaagd te worden, zich de weelde kan permitteren, op zijn gemak de etalages te bekijken, kan zich de metamorfose, die zich hier voltrok, moeilijk voorstellen. Braga was in de eerste jaren dezer eeuw een rustiek laantje met grote bomen, die schaduw gaven aan Europese en kamponghuizen; op oude foto's ziet men Europese woningen

met voortuinen, op andere paggers van gevlochten bamboe, die de erven van inheemse woningen afsloten. Vóór 1910 kwamen er enkele Europese winkels; in 1907 waren er o.a. een kleermakerij en de fotozaak van de heer Luyks. Hun aantal nam geleidelijk toe, de bomen

werden geroid, de kamponghuizen verdwenen, en geheel de aanblik van Braga wijzigde zich volkomen.

Aan het zuidelijk uiteinde stond de sociëteit „Concordia“, een karakterloos complex, bij de bouw waarvan de zin voor architectonische aantrekkelijkheid schuil was gegaan. Wel was met praktische eisen rekening gehouden, en ongezellig was het inwendige niet. Er was een grote zaal aan de zijde van Braga, waar concerten en toneeluitvoeringen gegeven werden, en waar o.a. in 1908 de declamator Albert Vogel, met zijn stentorstem, triomfen vierde. Het was het derde gebouw, waarover de sociëteit beschikte. Zij was opgericht in 1869; het ledental bedroeg aanvankelijk 18. Een Chinees had op aansporing van een resident een gebouw neergezet, ongeveer naast het terrein, waar thans het soosgebouw staat, dat hij verhuurde aan de Toneelvereniging „Braga“, die het op haar beurt verhuurde voor vergaderingen, o.a. van de Protestantse Gemeente en aan de Bandoengse Plantersvereniging. Hij stelde het permanent ter beschikking van de sociëteit voor een huurprijs van f 15,— per maand, onder het beding, dat hijzelf als bediende fungeren zou en in de

BANDOENG'S PHYSIOGNOMIE

bijgebouwen zou mogen wonen. Na enige jaren verhuisde de soos naar een houten gebouw ter plaatse, waar later het Warenhuis De Vries zou verrijzen en zich thans het Atelier Bosscha bevindt. Met de groei der stad nam ook het aantal leden dermate toe, dat naar een nieuwe behuizing moest worden omgezien, en zo werd in 1895 op de hoek Postweg-Bragaweg het gebouw gezet, waar de soos, na verbouwing en uitbreiding onder leiding van prof. Wolf Schoemaker, thans onderdak vindt. De nieuwe, ruime muziek, toneel- en danszaal, met de ingang aan de Postweg, biedt plaats aan een duizendtal bezoekers.

Er waren twee hôtels: hôtel Homann en hôtel Thiem, dat later omgedoopt werd in hôtel Preanger. Naast hôtel Homann stond het residentiekantoor, daar-tegenover de eerste ambts-woning van de resident, waarin later de waterstaatsdienst werd ondergebracht. Tegenover hôtel Thiem stond de kazerne der pradjoerits, inheemse politiesoldaten.

In de noordelijke en westelijke gedeelten der stad verzezen na de eerste wereldoorlog in weinige jaren nieuwe wijken. De woningbouw werd gebonden aan een wegenplan, dat ruime bebouwing waarborgde, en aan overige voorwaarden, dank zij welke ook aan de eisen van practisch en uit stede-bouwkundig oogpunt aesthetisch verantwoorde stadsaanleg voldaan werd. Bandoeng heeft het geluk gehad, zijn snelle en grootse uitbreiding te hebben zien geschieden in een tijdvak, waarin meer dan ooit tevoren op die eisen nadruk werd gelegd. Daardoor is de rommelige aanblik van tal van stadsgedeelten in andere Indonesische steden onze stad goeddeels bespaard. De ruime bebouwing maakte aanleg van parken, als de longen der stad, mogelijk. Ze worden elders in dit boek beschreven.

Aan het begin van de Dagoweg stond in vroeger jaren een houten pijlvormig bord met de woorden „Naar Dago”. Het was een drie meter brede macadamweg met hoge bomen aan weerszijden, waarlangs men op Zon- en vacantedagen karretjes zag gaan, die minnaars van natuurschoon naar een heuveltje brachten, vanwaar men een prachtig uitzicht over Bandoeng had, en, nog verder, de eerste waterval kon bezoeken. Langs de Dagoweg stonden maar enkele huizen.

Thans is het een brede, prachtige aangelegde weg, geac-

centueerd door een reeks meer of minder moderne woningen, de voornaamste verkeersader van een nieuwe wijk, die zich aan weerszijden tot de grens der stad uitstrekt. Aan de Dago-weg werd het Christelijk Lyceum gebouwd, men passeert er het Borromeus-Ziekenhuis en daartegenover leidt een korte, brede weg naar de gebouwen der Technische Hogeschool en het Jubileumpark. Nabij de gemeentegrens werd een royale, prachtige verbinding tussen Dagoweg en Lembangweg tot stand gebracht, de Dr De Grootweg, die de vallei van de Tjikapoendoeng kruist en tevens toegang geeft tot de villawijk Tjoemboeuleit, — het hoogst gelegen gedeelte der stad en wat klimaat, sfeer en vergezichten betreft, een zelfs in dit land met zo rijk natuurschoon zeldzaam lustoord. Het terrein is zeer ruim bebouwd en de huizen verrijzen op punten, vanwaar men naar alle zijden een heerlijk uitzicht geniet, zowel op de vlakte van Bandoeng als anderzijds op de Tangkoeban Prahoe en de andere bergen, door welke zij omzoomd wordt.

In dit noordelijk stadsdeel liggen ook de prachtige woonwijken Dennenlust en Sorghvliet.

Het gedeelte van de Lembangweg binnen de kotta is geasfalteerd, doch verkeert tendele nog in de vroegere toestand; hij loopt langs het ravijn van de Tjikapoendoeng. Hier is eveneens een geheel nieuwe wijk ontstaan; zij behoort almeê tot de gezondste gedeelten der stad, is hoog gelegen, open voor zon en wind en betrekkelijk vrij van muskieten. In vroeger jaren kwam malaria te Bandoeng niet voor; de Anopheles was hier niet inheems. Door de snelle toestroming van inwoners van elders is dit in de loop der jaren anders geworden, en infectie is hier thans mogelijk. Toch kan men in verscheidene stadsdelen zonder klamboe slapen zonder ernstig gevaar te lopen.

De duizenden Chinezen, die Bandoeng telt, wonen merendeels in het Westelijk deel der stad. De voornaamste winkelstraat daar is Pasar Baroe, loodrecht op de Postweg, evenwijdig aan de Bragaweg. Aan deze straat vindt men de belangrijkste passer van de stad, waaraan zij dan ook haar naam ontleent. Zij dateert van 1812; de Engelsen waren de eerste bestuurders, die hier vaste passers vestigden. Aanvankelijk was het een terrein, waar de kooplui zeer

In een kort hoofdstuk kan men uiteraard niet meer dan een zeer globale indruk geven van de aanblik van een stad met gemengde bevolking, waar elke bevolkingsgroep haar eigen milieu schept en uiteenlopende sociale levenseisen verantwoordelijk zijn voor een conglomeraat van verschijnselen. Het deel der stad ten zuiden van de Postweg is nog vrijwel geheel inheems gebleven. De gemeente heeft er door kampongverbetering ingegrepen, maar de totaal aanblik is daardoor in wezen niet veranderd. Wel is een gelukkig verschijnsel de toeneming van het getal der Indonesische inwoners van het westerse deel der stad, maar dit geschiedt niet in zodanig tempo, dat het aspect zich grondig wijzigt. Wel worden in toenemend aantal voor en door Europeanen gebouwde woningen door Chinezen bewoond,

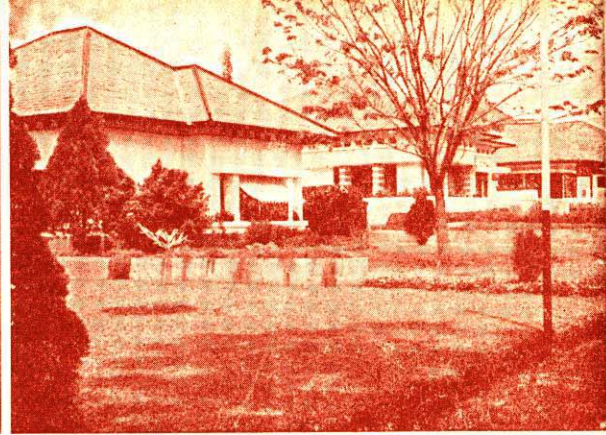
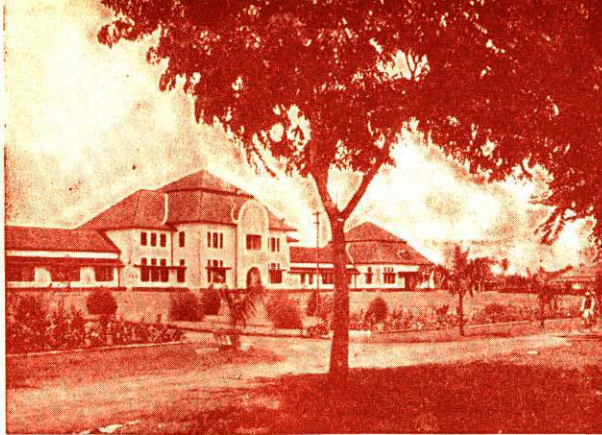
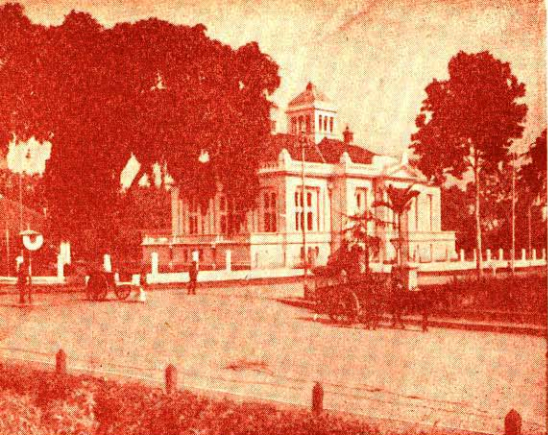

Chinese tempel (klenteng) aan de Chinese Kerkweg.

vergankelijke tentjes opzetten, wanneer ze ter markt gingen; en dit gebeurde in de oude tijd meestal niet vaker dan éénmaal in de vijf dagen. Geleidelijk nam het aantal passerdagen toe, tot de markt een centrum van dagelijkse kleinhandel werd. Een marktmeester werd aangesteld, die de huur voor de standplaatsen inde. Tenslotte werden permanente passerloodsen gebouwd, in gewapend beton. De passer was een middelpunt van gezellig verkeer, waar connecties van diverse aard werden aangeknoopt. Het werd er een bont gewemel van handelaren en kopers en kijkers, onder wie vele dames, die de sarong en kabaja allengs verwisselden voor meer stedse kleedij.

Gezicht op de huizen aan de Lammingaweg vanaf de Huyghensweg. Op de voorgrond de komende Hortus. Op de achtergrond het bekende Bandoengse bergenprofiel.

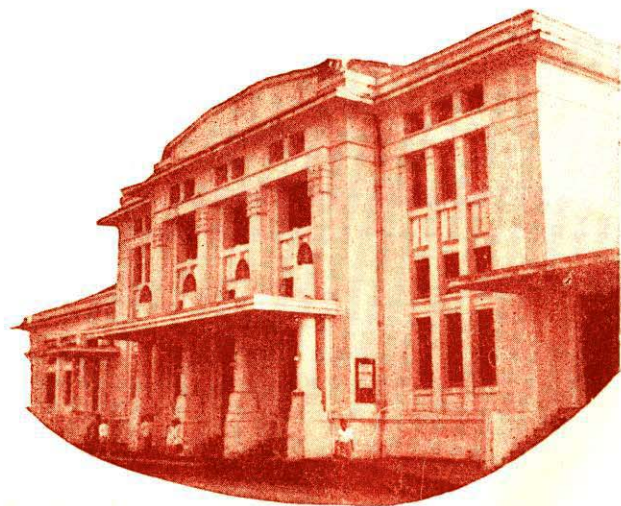

terwijl in verscheidene ervan toko's gevestigd zijn, — een der oorlogsgevolgen, waardoor blijkbaar het begin van een nieuw tijdperk van stadsbewoning geaccentueerd wordt. De wording van een eenheidsstaat, die zich ook in dit opzicht openbaart ! Van de snelle groei van Bandoeng geeft een aantal reproducties van plattegronden — van 1906, 1911, 1916, 1921, 1926, 1931 en 1937 (zie p. 37) — een duidelijk beeld. Men ziet, in welk tempo de uitbreiding, haast geheel benoorden de spoorbaan, plaats had.

Boven van links naar rechts : De Javasche Bank ; Instituut Pasteur ; Woonwijk.
Midden : Pieterskerk. Links beneden : De Moskee. Rechts beneden : De Schouwburg
Concordia.

RECREATIE EN SPORT

Met de groei van Bandoeng werd de stad in snel toenemende mate een centrum van toeristenverkeer. Het klimaat lokt vacatiegangers uit de lage, warme streken voor wie het een verademing is, hier enige tijd te komen uitblazen. Bovendien is de plaats *aan alle zijden zozeer van over het geheel zonder veel moeite bereikbaar natuurschoon omgeven*, dat zij zich als vanzelf aanbiedt als pied à terre voor wie voor dat genot een uitstapje over hebben.

Geen wonder dan ook, dat het hotelwezen te Bandoeng een hoge vlucht nam, terwijl voor wie het stadsleven wenst te ontvlieden de omgeving tal van gelegenheden tot logies biedt.

Het Hotel Preanger, dat tevoren hotel Thiem geheten had, staat op de plaats waar in de kaart van 1825 „herberg” staat. Het was in de eerste jaren dezer eeuw een typisch binnenplaatshotelletje. Het bestond uit een hoofdgebouw en twee reeksen kamers aan weerszijden op het erf. In het hoofdgebouw bevonden zich de eetzaal en een lees- of conservatiezaal, en er waren enkele goede kamers voor gasten. De voorgalerij was langs twee brede trappen bereikbaar, en daar stond een grote ronde tafel, voorzien van een stevige ijzeren band, waartegen de bezoeker die zich in een schommelstoel had neergevleid, zijn voeten steun kon geven als hij wat beweging-op-de-plaats wenste. Het hotel was voor een bedrag van 10 mille van de vorige eigenaar overgenomen, — een bewijs, hoe weinig men destijds nog van de groei van de stad verwachtte.

Het schuin tegenover hotel Preanger gelegen hotel Homann had wat meer allure, was groter en maakte over het geheel een beter indruk. Maar het was op z'n best een kleine-stads-hotel.

Met de groei van Bandoeng nam ook het hotelwezen in betekenis toe. Beide hotels werden tijdens de eerste wereldoorlog verbouwd en belangrijk vergroot en gemoderniseerd. En er kwamen meer hotels: hotel Wilhelmina, hotel Andreas, hotel Victoria, hotel Sumatra, later het Palace-hotel en hotel Du Pavillon. Maar er kwam geen eind aan de behoefte aan logeergelegenheid; Grand Hotel Preanger werd belangrijk uitgebreid en kreeg een door prof. Wolff Schoemaker ontworpen hoofdgebouw, met een ruime, streng in stijl gehouden lobby en eetzaal en een hoge, brede, massieve, imposante voorgevel, prachtig symbool van de betekenis waartoe Bandoeng zich in de loop der jaren ontwikkeld had. Ook hotel Savoy-Homann onderging een geweldige verbouwing, die er evenzeer een sieraad voor het belangrijkste gedeelte van de Grote Postweg van maakte. De foto's geven er een goede indruk van. Wat inrichting, accommodatie en bediening betreft staan deze hotels ruimschoots op het peil van het hotelwezen in de grote steden van Europa.

Ook in de omstreken bloeide het hotelwezen, hoewel uiteraard in kleiner proporties, op. Het Grand Hotel Lembang werd enige malen vergroot en nog kort voor de oorlog, in de tweede helft van 1941, werd de grote zaal er verbouwd. Te Lembang bood bovendien hotel Montagne logies aan vacatiegangers,

Grand Hotel
Preanger

(zie toelichtende
tekst op pag. 65).

en even voor het begin van de autoweg naar de kraters van de Tangkoeban Prahoe kwam het hotel Tangkoeban Prahoe. Het Rustoord Tjimindi, aan de weg naar Tjimahi, werd gemoderniseerd, met een speeltuin en een zwem- en badgelegenheid. Hotel Sonberg lag in een heerlijke omgeving bij Tjisaroea. Bij Pengalengan vond men vier hotels: het bekende hotel Tjileuntja, Tjitere, Anita-hoeve en 't Kalfje, die vóór de oorlog in de mooie Oostmoessonmaanden van gasten overvuld waren.

Van deze hotels hebben verscheidene gedurende en na de Japanse bezetting van vernielzucht te lijden gehad. Enkele zijn thans gesloten, en zullen wellicht heropend worden zodra de algemene omstandigheden dit zullen rechtvaardigen. Andere hebben het bedrijf op kleiner schaal weer opgevat. Laten we hopen, dat het hotelwezen in en om Bandoeng in nabije toekomst zijn vroegere bloei herkrijgen zal.

Van Bandoeng als stad van sport zou heel wat meer te vertellen zijn dan in het korte bestek van dit hoofdstukje mogelijk is. Behalve roeien en schaatsenrijden wordt hier elke sport beoefend die het lichaam staalt: voetbal en cricket, boksen en schermen, tennis en kastie, zwemmen en golf enz. Er zijn enkele uitstekende zwembaden, met de afmetingen die voor internationale wedstrijden zijn voorgeschreven. Tjihampelas is het oudste; het ligt dicht bij de grens van de stad, nabij de Lembangweg, in het ravijn van de Tjikapoendoeng. Het bestond reeds ruim veertig jaren geleden, werd enige malen uitgebreid en voldoet na de laatste ver-

bouwing aan de meest moderne eisen. De kleedkamers bieden plaats aan ruim 550 personen.

In de stad, aan de Balistraat, werd het zwembad Het Centrum gebouwd, eveneens modern ingericht. Een weinig buiten de stad, aan de weg naar Dago, ligt de badplaats Dagoheuvel. Het Rustoord Tjimindi met zijn zwembad noemden wij reeds. Er is voorts een zwembad bij hotel Tangkoeban Prahoe, bij het Grand Hotel Lembang. Gelegenheid tot watersport bestaat voorts in het meer van Tjileuntja, bij Pengalengan. Terzijde van de weg Lembang-Tjikidang-Tjibodas vindt men de badplaats Maribaja, die bestaat uit een aantal badhokjes met genezing brengend water, dat een temperatuur van 46 graden Celsius heeft. Rheumatieklidders kunnen er baat vinden. Er staat een pasanggrahan voor bezoekers, die er wat langer wensen te vertoeven.

Het gemeentebestuur heeft reeds lang geleden het gehele dal van de Tjikapoendoeng ten Noorden van de Engelbert van Bevervoordeweg aangewezen voor recreatie.

We hebben nu reeds de unieke combinatie van een groot zwembad, de mooie Dierentuin en het Jubileumpark. Binnenkort wordt daaraan toegevoegd de Hortus Botanicus en een sportcentrum.

Het oudste park van Bandoeng, het Pieterspark (reeds op de kaart van 1825 te zien) ligt in het hart van de huidige stad. In de volksmond heet het Kebon Radja en de school er naast, de oude kweekschool, de Sekolah Radja.

In dit park vindt men prachtexemplaren van de Ravenala, de boom der reizigers, waaruit men water kan tappen.

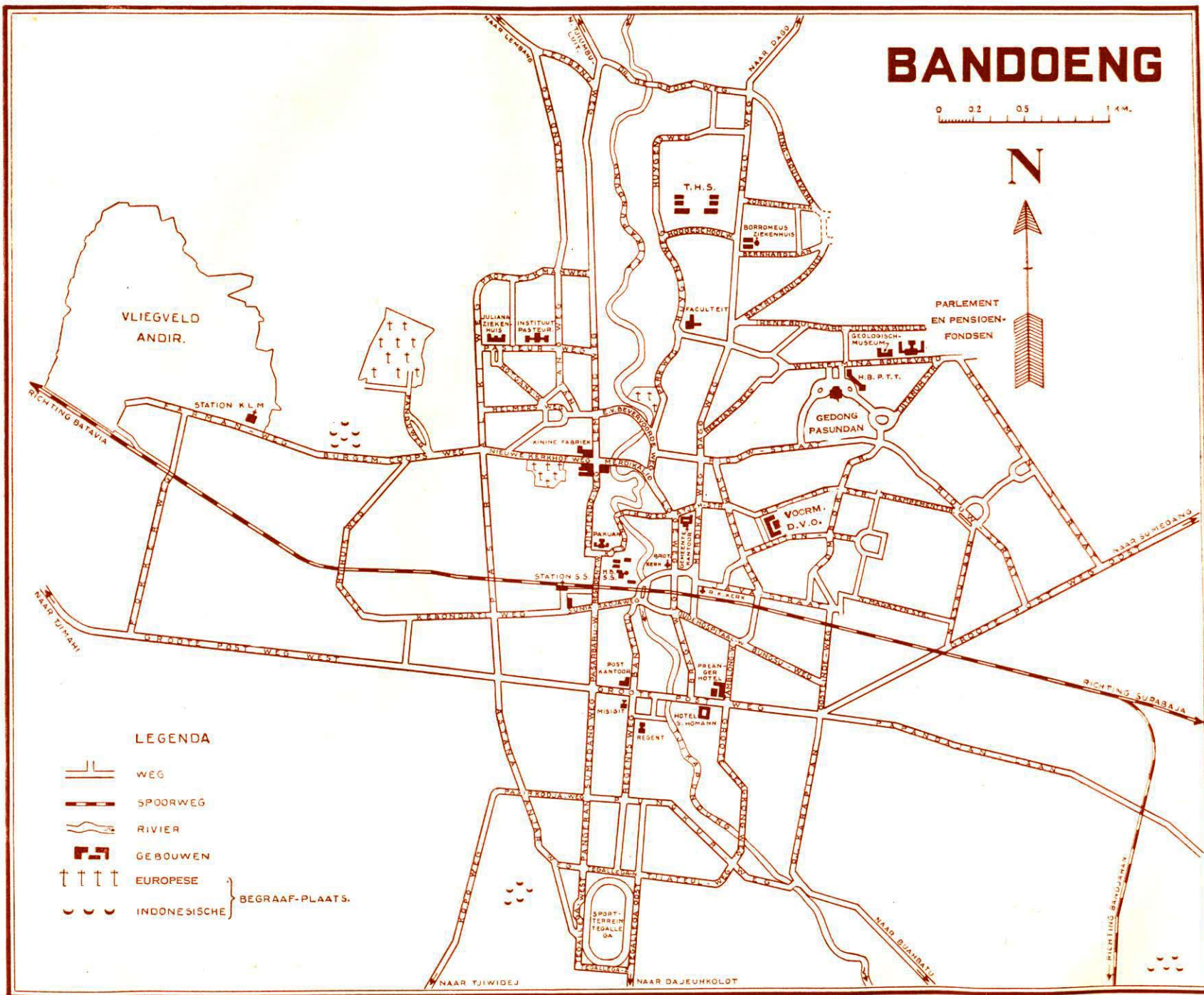

Zwembad Tjihampelas.

BANDOENG

0 0.2 0.5 1 KM.

LEGENDA

- WEG
  - SPOORWEG
  - RIVIER
  - GEBOUWEN
  - EUROPESE
  - INDONESISCHE
- } BEGRAAF-PLAATS.

Bandoeng de koele stad in het Preanger bergland is voor velen die in de warme kustplaatsen van Java leven en werken en ook voor velen die op de andere eilanden van de Archipel hun bestaan vinden, het vakantieoord bij uitnemendheid. Het gehele jaar door komen de verlofgangers naar Bandoeng om hier de spreekwoordelijk geworden „koude neus“ te gaan halen. Ook wordt de Preanger — terecht bekend als één der mooiste streken van West-Java — door een groot aantal buitenlanders bezocht. De gastenregisters van de grote hotels tonen aan dat Bandoeng als vakantieverblijf internationale bekendheid geniet. De stroom van bezoekers, die voor korter of langer tijd in de Preanger verblijven, staat behalve een groot aantal pensions en kleinere hotels, een viertal grote hotels ter beschikking. Een korte beschrijving en enige foto's van deze vier hotels, „Savoy-Homann“, „Preanger“, „Grand Hotel Lembang“ en het „Tangkoeban Prahoe-Hotel“, mogen in het bestek van dit boekje niet ontbreken. Zowel het Preanger-Hotel als Savoy-Homann liggen in het centrum van de stad aan de Grote Postweg.

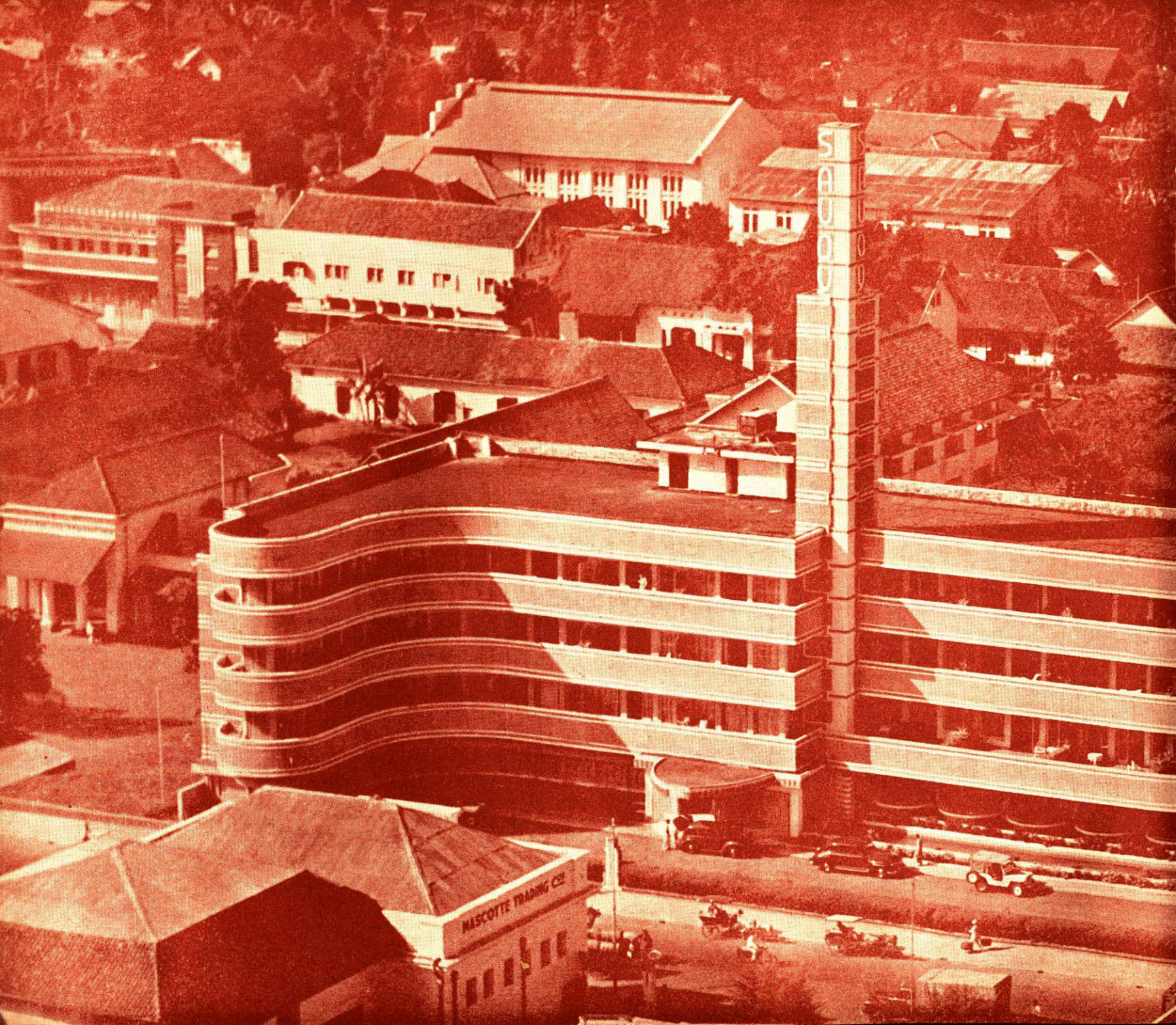
De gevel van Homann valt onmiddellijk op door het lijnenspel van de drie bovenelkander gelegen doorlopende balkons en de boogvormige uitbouw van de oostelijke vleugel. Elders in dit boekje is een luchtfoto van het hotel opgenomen, die een goede indruk geeft van dit grote gebouw, dat met zijn tweehonderdvijftig bedden aan vele reizigers een gastvrij verblijf kan aanbieden met zijn van modern comfort voorziene kamers, liften, ruime eetzaal en lobby.

„Hotel Preanger“, een bekende klank voor elke Bandoenger

en een ieder, die een bezoek aan onze stad heeft gebracht. Hoog opgetrokken met zijn drie verdiepingen in grijze steen blijkt reeds uit het exterieur, dat het interieur een voornaam sfeer moet ademen. Het uitgebreide gebouwencomplex, in carrévorm opgetrokken rond een ruime binnenplaats, biedt een groot aantal gasten een prettig verblijf in zijn koele, ruime kamers.

Het Grand Hotel Lembang en het Hotel Tangkoeban Prahoe zijn beiden berghotels en liggen op grote hoogte. Hotel Lembang is gebouwd aan de voet van de Tangkoeban Prahoe, terwijl het „Prauwhotel“ tegen de berghelling is gebouwd op vrij korte afstand van de krater. Het laatste hotel, dat als bungalow-bedrijf bekendheid geniet, bestaat uit een apart gebouw voor lobby en eetzaal met daarom gebouwd een groot aantal vrijstaande bungalows. Vanaf het plateau, waarop het hotel is gelegen, hebben de bezoekers een prachtig uitzicht op de omgeving met aan het eind van de gezichtskring de Noord-oostelijke kant van de bergen die de hoogvlakte omringen. Het zwembad trekt vooral Zondags een groot aantal Bandoengers aan, die in de koelte van de bergen gaan genieten van zon en water.

Het Lembang-hotel, biedt de vacatieganger natuurschoon en comfort en daarnaast verschillende sportieve genoegens. Liefhebbers van tennissen, zwemmen en ruitersport kunnen hier hun hart ophalen, terwijl de omgeving zich prachtig leent voor het maken van wandelingen en uitstapjes. De avonden kan men doorbrengen in de ruime lobby, waar het huisorkest voor begeleiding bij het dansen zorgt.

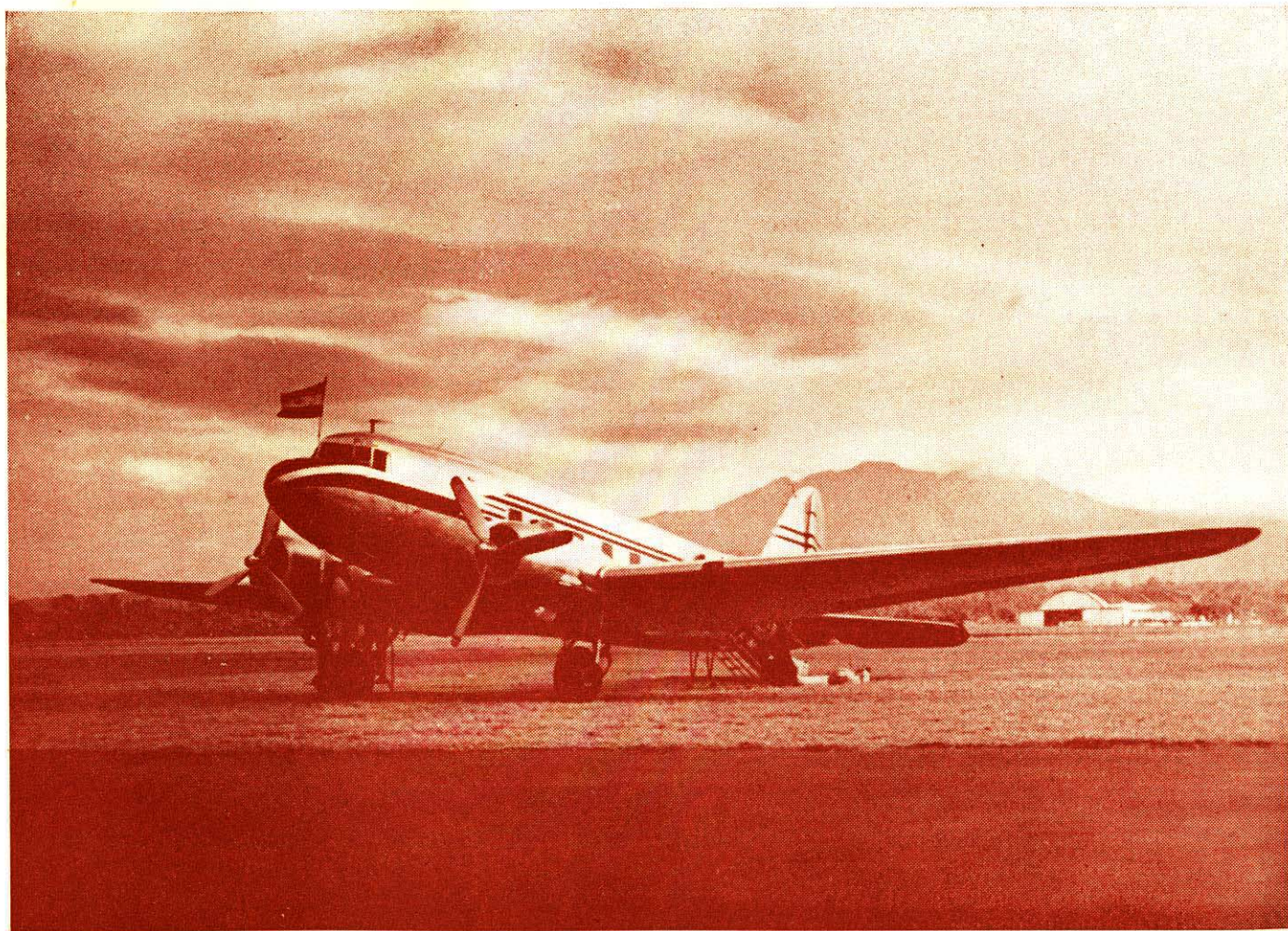

SAUD

MASCOTTE TRADING CO.

*Hotel
Savoy
Homann*

Een Dakota wordt gereed gemaakt voor de start naar Soerabaja.

COMMUNICATIE DOOR DE LUCHT

In het jaar 1928, negen jaar na de oprichting der K.L.M. in Nederland, kwam in Indonesië de eerste Luchtvaart Mij tot stand met name de K.N.I.L.M.

Voor dit jonge bedrijf lag als grootste taak weggelegd het creëren en exploiteren van een luchtlijnnennet in deze gewesten. Een lijnnennet, dat in staat moest zijn aan de steeds groeiende vraag naar luchtvervoer het hoofd te bieden. Een lijnnennet, dat een uitkomst beoogde te zijn voor de vele toen nog betrekkelijk geïsoleerde gebieden.

1 November van hetzelfde jaar werden reeds de eerste ge-regelde lijnen door de G. G. Jhr. Mr. de Graef voor geopend verklaard.

Werd eerst slechts gevlogen op de trajecten BAT — BD v.v. en BAT — SEM v.v., spoedig daarop werd het lijnnennet verder uitgebreid over de gehele Archipel. Grenzen vielen weg! Singapore, Manila, Saigon en zelfs Australië werden door de K.N.I.L.M. met Indonesië verbonden.

Naast de regelmatig te Andir verschijnende K.N.I.L.M.-toestellen waren echter ook de „Holland-Indië” toestellen der K.L.M. voor Bandoeng geen vreemde vogels. Daar immers de Technische Dienst der K.N.I.L.M. te Andir gevestigd was, verschenen de K.L.M.-toestellen met de regelmaat van een uurwerk te Bandoeng, teneinde geheel gecontroleerd en gereviseerd te worden na het volbrengen van de Holland — Indië vlucht.

Door de komst der Japanners, kwam, althans in deze gebieden, aan de activiteit der K.N.I.L.M. en K.L.M. abrupt een einde.

In opdracht der Regering week een deel van het personeel met gebruikmaking van het nog beschikbare materiaal naar Australië uit, alwaar zij in de geallieerde oorlogs-organisatie werden opgenomen. Het gemilitariseerde Nederlandse personeel werd ondergebracht in het Netherlands East Indies Transport Squadron, hetwelk in 1945 werd opgelost in het No. 19 Air Transport Squadron.

Kort na de bevrijding van Indonesië keerde een deel van het personeel der K.N.I.L.M. als onderdeel van het 19e Squadron onder commando van Lt. Kol. Th. J. de Bruyn naar haar bakermat terug.

Tot 1 Augustus 1947 heeft o.m. het K.N.I.L.M.-personeel, zij het dan ook opgenomen in resp. het 19e Squadron en de Vliegtuig Transport Groep veel mogen bijdragen aan de zware taak van de wederopbouw in Indonesië. Op genoemde datum echter ging de K.N.I.L.M. een fusie aan met haar grote zustermaatschappij de K.L.M., waardoor de K.N.I.L.M. ophield te bestaan. Sedert is de taak, welke in 1928 door de K.N.I.L.M. werd aanvaard, overgenomen door het Interinsulair Bedrijf der K.L.M.

Vragen wij ons thans af wat de luchtvaart aan Bandoeng in het bijzonder, gebracht heeft, dan kunnen wij wijzen op een 4 × daagse verbinding met Batavia en een praktisch dagelijks verbinding met Semarang en Soerabaja, terwijl sinds 1/9/49 eveneens een directe verbinding Bandoeng — Palembang werd geopend.

Dat deze lijnen in een dringende behoefte voorzien, moge blijken uit ondervolgende vervoerscijfers over 1948.

		Pass.	Post.	Vracht.
Bandoeng	— Batavia	23406	139230	207505.
Batavia	— Bandoeng	23090	68844	397868.
Bandoeng	— Semarang	189	462	818.
Semarang	— Bandoeng	310	625	1404.
Bandoeng	— Soerabaja	500	418	4703.
Soerabaja	— Bandoeng	358	595	5010.

Vanaf 1 Januari 1950 heeft het K.L.M. - Interinsulair bedrijf opgehouden te bestaan. Haar taak werd overgenomen door de Garuda Indonesian Airways N.V. welke ontstond uit een overeenkomst tussen de Republiek Indonesia Serikat en de K.L.M.

De Grote Postweg.

Zó is Bandoeng

met haar contrasten

Even tijd voor een portie nasi-goreng.

WEET U

dat Bandoeng van Zuid naar Noord 100 meter hoogteverschil heeft ;

dat de Bragaweg 5 meter helt ;

dat de Preanger Hoogvlakte 500 km² groot is ;

dat de lengte-as van de Preanger Hoogvlakte 50 km bedraagt ;

dat de verschillende onderstaande punten gelegen zijn op een hoogte van

Race-terrein	680 m
Homann en Aloon-aloon	700 m
Technische Hogeschool	780 m
Dagoheuvcl	900 m
Lembang	1200 m
Sterrenwacht	1300 m
Pengalengan	1400 m

dat de eerste trein Batavia-Buitenzorg-Tjiandjoer-Bandoeng in 1884 in gebruik is gesteld ;

dat in 1894 de eerste verbinding kwam met Semarang en Soerabaia ;

dat sinds 1906 de lijn via Padalarang-Krawang in gebruik is genomen ;

dat de tunnel bij Sasaksaät 1000 m lang is ;

dat de hoogste spoorbrug 90 m boven de dalbodem loopt ;

dat in 1940 de treinreis Bandoeng-Batavia 2¾ uur duurde ;

dat de eerste H.B.S. in 1916 geopend werd ;

dat de Technische Hogeschool in 1920 haar werkzaamheden begon ;

dat de groei van Bandoengs Inwonertal als volgt is ;

Jaar	Europeanen	Indonesiërs	Chinezen	Andere Vr. Oosterl.	Totaal
1846	9	11.000	13	30	11.052
1896	1.134	—	—	—	—
1920	9.372	73.199	7.702	—	90.273
1930	19.650	130.028	16.657	480	166.815
1940	26.669	163.865	25.610	—	217.000
1949	31.440	364.674	58.592	—	454.706

dat twee kraters per auto vanuit Bandoeng te bereiken zijn, n.l. de Tangkoeban Prahoe en de Papandajan en

dat dit uniek is over de gehele wereld ;

dat Bandoeng gezond is voor kinderen, zoals blijkt uit volgend staatje van de sterfte beneden 1 jaar omstreeks 1936 :

Batavia.	Bandoeng	Nederland.	Amsterdam.
56 0/00	34 0/00	38 0/00	30 0/00

De waterval van Dago.

Lance.

UIT HET ARTIKEL STERFTEVERHOUDINGEN IN DE STAD BANDOENG¹⁾

Hoewel dus de welstand te Bandoeng zeker niet hoger is dan te Batavia, zijn toch de sterfteverhoudingen, zoals wij reeds zagen, in onze bergstad „gunstiger“. Het is nu niet onwaarschijnlijk, dat het goede klimaat en de daarmee gepaard gaande invloeden één der oorzaken vormen van dit verschijnsel. Wij wezen reeds op de gemiddeld lagere temperatuur en gunstiger vochtigheidstoestand, die te Bandoeng heerst. De laatste jaren zijn door Prof. Mom²⁾ en door Prof. Dinger³⁾ enige onderzoekingen betreffende de luchtcondities in de tropen verricht, waarbij o.a. het klimaatverschil tussen Batavia en Bandoeng is ter sprake gekomen. De uitkomsten van deze experimenten vormen eigenlijk niets meer dan een wetenschappelijke bevestiging van wat een ieder, die te Batavia en Bandoeng gewoond heeft, uit ervaring weet. Er is namelijk gebleken, dat de daggemiddelden van de luchtcondities te Bandoeng veel meer dan te Batavia binnen het behaaglijkheidsgebied vallen van een normaal mens.

Het behaaglijkheidsgebied wordt dan gedefiniëerd als het gebied, waarbinnen zodanige luchtcondities heersen, dat

normale personen zich, wat hun warmteregulatie betreft, behaaglijk voelen, d.i. het niet te koud, noch te warm hebben. In het behaaglijkheidsgebied heeft de zweetsecretie zonder merkbare inspanning plaats en er wordt dus minder arbeid aan de hersenen onttrokken voor deze functie van ons lichaam.

Is men echter buiten dit gebied, zoals in Batavia gedurende een groot deel van de dag, dan eist de warmteregulatie van ons lichaam meer arbeid, zodat minder energie voor andere doeleinden beschikbaar is.

Het staat derhalve wel vast, dat het klimaat te Batavia meer energie van zijn inwoners verbruikt en de werkkraft hieronder lijdt. Behalve op de factoren gemiddelde temperatuur en vochtigheidstoestand zijn door den Amerikaan Ellsworth Huntington in zijn koene boek „Civilization and Climate“ ook genoemd het percentage onweersdagen per jaar, de temperatuursverschillen van dag tot dag en de variabiliteit der windrichting als factoren, die een stimulans betekenen voor de menselijke energie. Zoals wij reeds elders bespraken zijn er gemiddeld per jaar te Bandoeng meer onweersdagen dan te Batavia. Ook de dagelijkse schommelingen in temperatuur en het verschil tussen dag- en nachttemperatuur zijn in de bergstreken groter, wat een der redenen is, dat zovelen uit de kuststreken gedurende het week-end naar boven trekken. De temperatuurswisseling en vooral het slapen in een atmosfeer, waar een lagere temperatuur heerst dan die waarin men gewoonlijk werkt, oefent blijkens de erva-

¹⁾ W. Brand, Koloniale Studiën No. 3, 1940.

²⁾ Prof. Dr Ir C. P. Mom, Luchtbehandeling in de tropen. De Ingenieur in Ned.-Indië, 4e Jaargang No. 4 1937.

³⁾ Prof. Dr J. E. Dinger, P. Siregar en Soeparno, Physiologische reacties van gezonde personen op luchtbehandeling Gen. Tijdschr. v. Ned.-Indië, Afl. 23, Deel 78, 1938.

ring en de medische wetenschap een gunstige werking uit op het lichamelijk en geestelijk welbehagen.

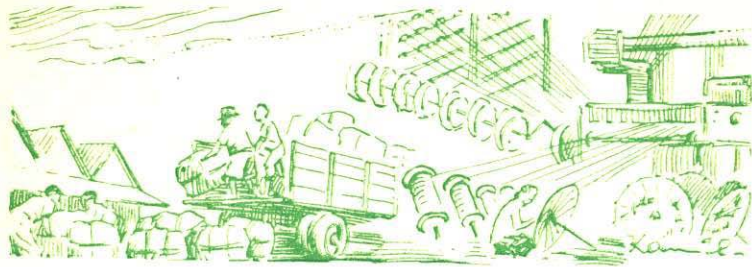
Verder is de windrichting te Batavia meer eenzijdig, terwijl ze te Bandoeng veelvuldig wisselt. De zeewind dringt in het binnenland niet zo sterk door en de berg- en dalwinden doen zich daarom gelden. In de door bergen omringde hoogvlakte is de windrichting zo uiterst variabel, in tegenstelling tot de kuststreek, waar de moessonwinden meer bestendig zijn. Het is dan ook geen wonder, dat Huntington, na een bezoek aan Java, neerschreef: „I have always known that a slight altitude made a great difference in a tropical climate. Yet I must confess to a feeling of surprise at finding how much pleasanter the temperature feels at Bandoeng, 2300 feet above the sea, than at Batavia and Soerabaya on the seacoast. Bandoeng is a partial capital, one of three. Most of the government-offices are at Batavia, but the governor-general lives at Buitenzorg 40 miles away and 800 feet higher, while the departments of war and public works have been moved to Bandoeng. In time it is to be hoped that practically the whole Government will be moved to that place or to still higher altitudes near by. Such a course would certainly pay in dollars and cents. I was astonished to find that among people so sensible as the Dutch so little is being done to prevent the greatest of all drains upon the Government: namely, ill health, and especially the inefficiency which comes from the tropical climate and from the frequent necessity of sending away good men well trained for their work”.

Voor zover particuliere nijverheidsbedrijven betref was Bandoeng ook vóór de oorlog als industriestad van geringer betekenis dan de andere grote steden hier te lande. Aan zijn centrale ligging heeft het de vestiging te danken van enkele grote bedrijven in overheids- of semi-overheidsbeheer, maar voor uitvoer werkende productiebedrijven zijn, met het oog op het transport, steeds als regel in de kustplaatsen gevestigd. Bandoeng was — en is — dientengevolge in hoofdzaak aangewezen op nijverheidsondernemingen, welker werkingssfeer stedelijk is en de grenzen van Priangan ternauwernood overschrijdt. Voor deze ondernemingen is vooral de locale markt van belang.

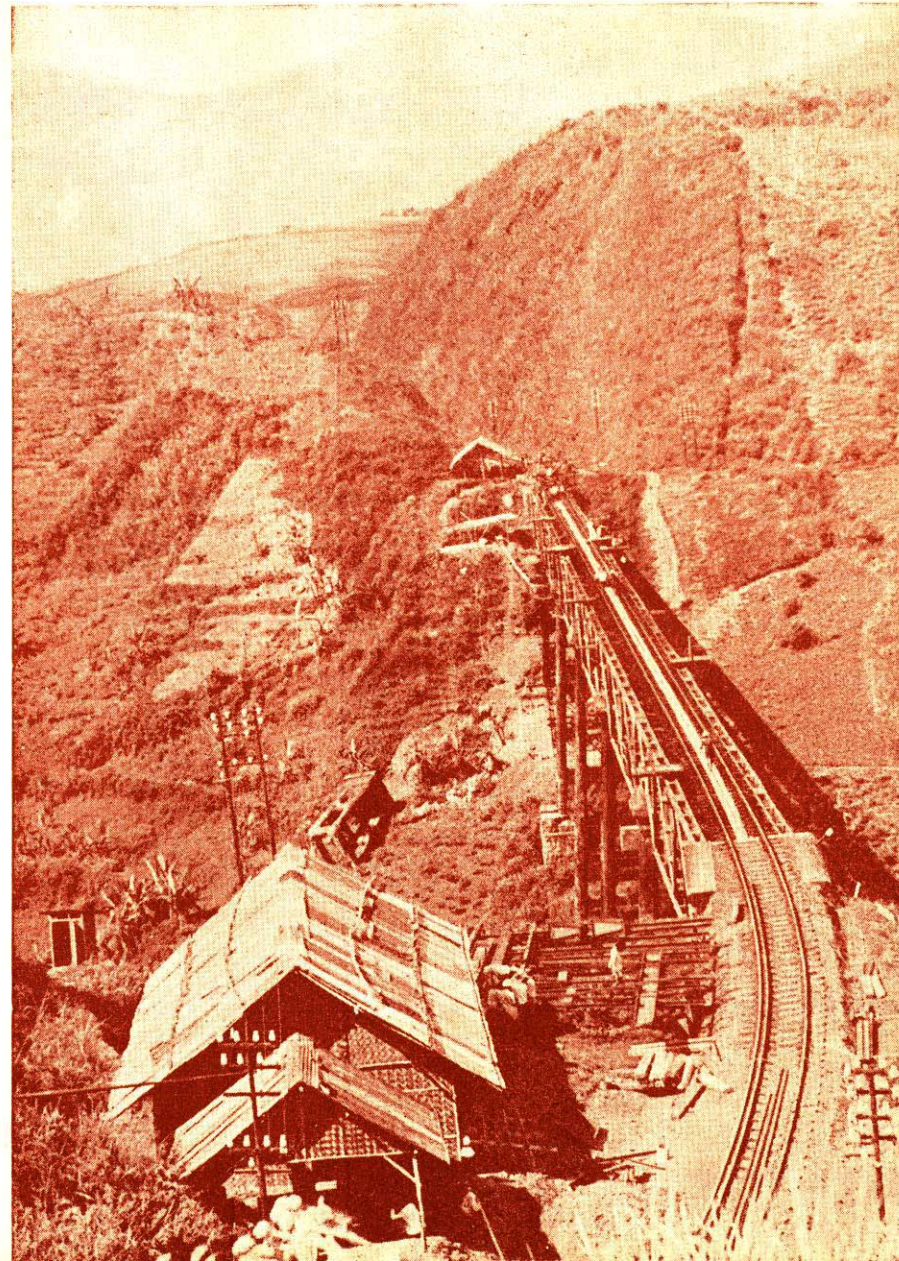
Een der belangrijkste, indien niet het belangrijkste, bedrijf is de Bandoengse Kininefabriek, die voor de wereldmarkt produceert en vóór de oorlog feitelijk een monopolie bezat, — dat thans overigens, als de berichten waarheid spreken, bedreigd wordt. De werkplaatsen van de S.S. werden reeds lang vóór 1940 grotendeels naar elders verplaatst. Een groot, doch uiteraard sterk gespecialiseerd bedrijf, was de Artillerie-Constructie-Werkplaats, waarbij duizenden werk vonden. Ook het technisch bedrijf der luchtvaartafdeling was van betekenis. Omtrent de belangrijke papierfabriek te Padalarang worden elders in dit boek mededelingen gedaan.

Voor het overige vond men hier machinefabrieken en -reparatie-werkplaatsen. Er waren goed ingerichte drukkerijen onder Europees beheer en kleinere in Chinese handen. Verder tegelfabrieken, meubelfabrieken, houtzagerijen, limonade- en stroopfabrieken, zeepfabrieken klapper- en citronella-oliefabrieken, een veel belovend glasbedrijf, e.d. Van deze bedrijven zijn in de jaren der Japanse bezetting verscheidene te gronde gegaan, doch ook vele zijn herrezen. Dank zij de deviezenschaarste is de behoefte aan tal van verbruiksartikelen een sterke stimulans tot nijverheidsontwikkeling hier te lande, doch de waardevermindering van het geld en de, mede dientengevolge, relatief hoge loonstandaard, oefenen een remmende invloed uit.

Wat dan de Indonesische nijverheid betreft, — ultimo December 1948 waren voor geheel Pasoendan bij de zes bureaux voor Industrieel Herstel ruim 14.000 bedrijven en bedrijfjes geregistreerd. Het belangrijkste zijn de textielbedrijven, welke productie maand op maand toeneemt: in Mei '49 werden 250.466 geweven en 477.860 gebatikte sarongs, deels van zeer goede kwaliteit, vervaardigd. Ook het getal der geproduceerde pandan- en mendongmatten bedraagt ongeveer 450.000 per maand. De bakstenen- en dakpannenbakkerij breidt zich uit, de productie van was- en badzeep eveneens. In en bij Tjiwidae vindt men desa-smederijen, waar arits, parangs, messen, enz. vervaardigd worden, aan welke door finishingbedrijven te Bandoeng de laatste hand wordt gelegd. De sigarettencigarettenfabricage loopt in de honderden millioenen stuks. Tasikmalaja en omstreken en Soemedang zijn centra van citronella-oliebereiding, Plered van aardewerk; in Tasikmalaja bestaat een pajong- en vlechnijverheid, welke producten reeds vóór de oorlog gezocht waren. Te Soemedang vindt men koperbewerkingsbedrijven, waar onderdelen van sloten, tandwielen e.d. vervaardigd worden. De rijstpellerijen zijn voor het merendeel in Chinese handen. Over het geheel zijn deze inheemse bedrijven nog maar klein; de meeste werken met 1, 2, hoogstens 4 arbeiders. Om de hieraan verbonden bezwaren te ondervangen zijn coöperatieve verenigingen opgericht, in het bijzonder in de textielnijverheid, met het oog op gezamenlijke inkoop van grondstoffen enz. en voor de verkoop. Te Bandoeng bestaat een coöperatie bij welke 75 textielbedrijven aangesloten zijn. Met dit globale overzicht, dat uiteraard lang niet volledig is, worde hier volstaan.

Een der vele bruggen in de spoorlijn Tjikampek — Bandoeng (in reparatie).

DE BANDOENGSCH E KININEFABRIEK

Bij de illustraties op de rechter pagina: links boven Luchtfoto; daarnaast overzicht van de kinabast-goedang; links beneden het Laboratorium (onderzoek van kinabast); daarnaast de Verpakkingsafdeling (het afpakken van de kininetabletten.).

Volgens een oud verhaal werd in 1630 de Gravin del Cinchon in Lima (Peru) door de Inca's van een wisse dood gered door een aftreksel van kinabast.

Zij nam op haar terugreis naar Europa een hoeveelheid van deze kinabast mede om ook de vele malarialijders in Spanje te kunnen helpen. Hierdoor stond in Europa het wondermiddel spoedig in het middelpunt der belangstelling en gedurende enige eeuwen werden min of meer regelmatig belangrijke hoeveelheden kinabast uit Latijnsch Amerika in Europa ingevoerd.

Linnaeus gaf aan het geslacht der kinabomen de grafelijke naam: Cinchona.

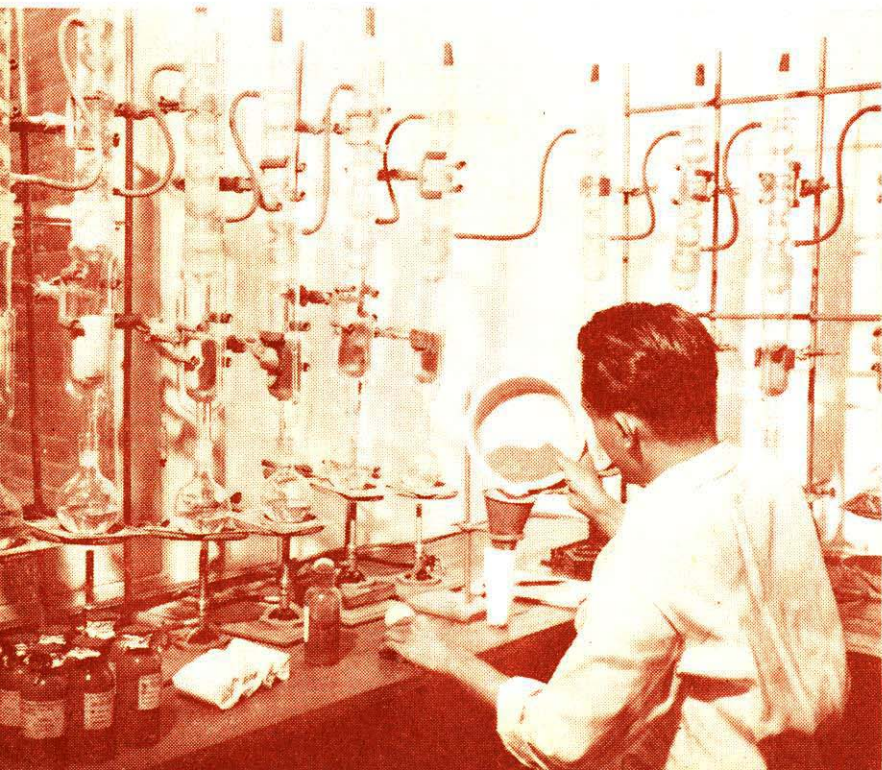
In de vorige eeuw werd door de overheid en planters op de berghellingen van de Preanger de eerste kina aangeplant. Nadat vele moeilijkheden op fraaie wijze waren overwonnen werd Indonesië de belangrijkste kinabastproducent.

Ruim een halve eeuw nadat in 1820 de Franse geleerden Pelletier en Caventou uit de kinabast het geneeskrachtige bestanddeel, de kinine, hadden afgezonderd, werd de Bandoengsche Kininefabriek opgericht, teneinde de kinine op technische schaal uit de bast te winnen.

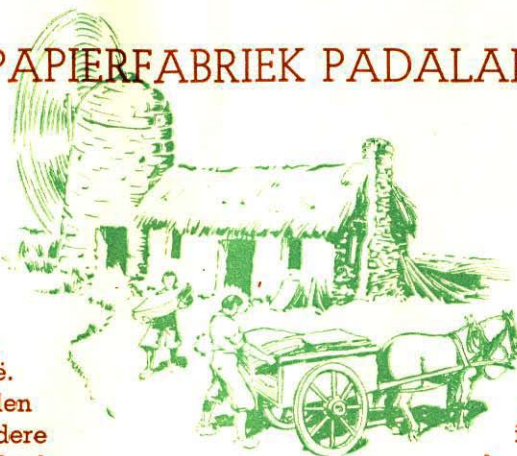
In deze fabriek wordt de kinine gewonnen en gezuiverd. De kininezouten, waarvan het zwavelzure en het zoutzure zout de voornaamste zijn, worden geëxporteerd naar alle delen van Oost-Azië. Tevens worden hier de bekende versuikerde kininetabletten bereid, welke iedere Indonesiër tot in de kleinste dessa voor een billijke prijs kan aanschaffen.

Het voorschrift voor de behandeling van malaria met deze tabletten (ook wel pillen genoemd), is dermate eenvoudig en doeltreffend, dat het door een ieder met succes kan worden opgevolgd en begrepen. Een ander belangrijk product is de niet-bittere kinine genaamd aethylcarbonas kinine, welke in het bijzonder voor de behandeling van kinderen aanbevolen wordt.

De bestrijding van een ziekte als de malaria is in Indonesië evenals in elk ander tropisch land, een probleem van de eerste orde en van grote betekenis voor de economische en culturele ontwikkeling van de bevolking. Doordat eigen bodem en eigen industrie de kinine verschaffen, is Indonesië in dit opzicht wel een bijzonder bevoorrecht land.

DE PAPIERFABRIEK PADALARANG

Reeds in de twintiger jaren, direct na de eerste wereldoorlog, werden nieuwe stappen gezet op de weg, die moest voeren naar een voortgezette industrialisatie van Indonesië. Onderzoekingen op velerlei gebied werden gedaan naar de mogelijkheid van verdere industriële vestigingen naast de reeds bestaande, verbonden aan landbouw, mijnbouw en transportwezen. Als onmiddellijke vrucht van deze belangstelling verrees in 1922 onder de rook van Pasoendan's hoofdstad de Papierfabriek te Padalarang.

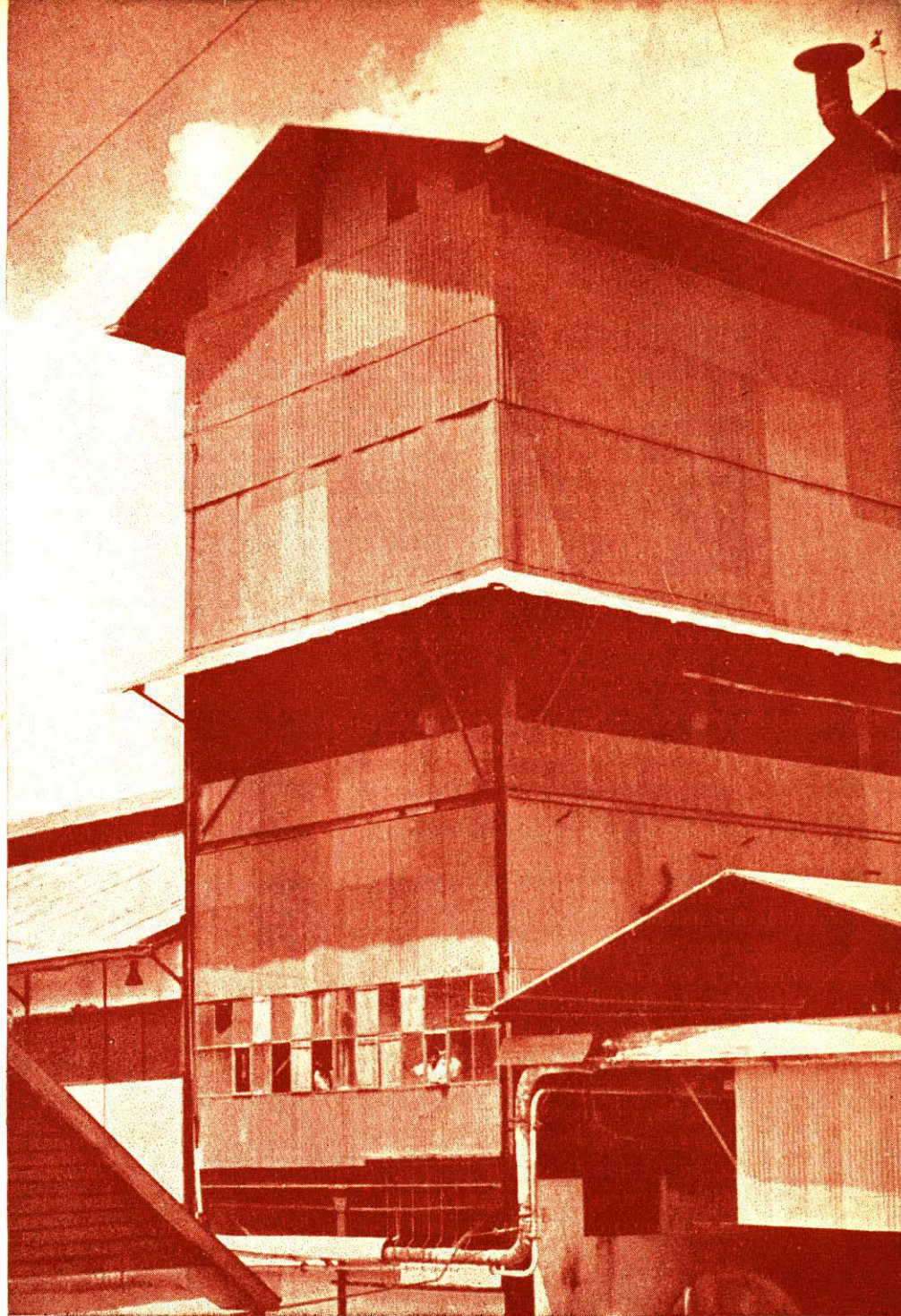
Het Nederlandse ondernemersinitiatief vond als vestigingsvoorwaarden grote hoeveelheden grondstof, en, voor een technisch zo hoog ontwikkelde tak van industrie als die van het papier, een intelligente en werkzame arbeidersstand, waarmee in de loop van de 25 jaar, die de fabriek thans bestaat, een hechte band werd gevormd. Voorts te Padalarang als spoorwegknooppunt de nodige transportfaciliteiten, en, als primaire vestigingsvoorwaarde, zuiver water in ruime mate. Het bedrijf is gelegen aan de voet van de Boerangrang in de N. W. uitloper van de Bandoengse Hoogvlakte, temidden van het golvende rijstdragende Preanger land, dat een klein deel vormt van de rijke voorraadschuur van goudgeel padistro, dat in de fabriek tot papier wordt verwerkt. Tegen de zuidhelling van de Boerangrang gelegen broncaptingen leveren het kristalheldere water, benodigd voor het fabricatie-proces, terwijl de elektrische energie voor de aandrijving der machines wordt betrokken uit het algemene distributienet van de Bandoengse Hoogvlakte. Het fabricatieprogramma beweegt zich op het uitgebreide gebied van „houtvrij schrijff- en drukpapier.

Het padistro wordt eerst gesneden, waarna langs chemische weg de cellulose-vezel uit het stroo wordt vrijgemaakt. Dit vezelmateriaal wordt gezuiverd, gewassen en gebleekt, en ondergaat vervolgens een voorbereiding, die in aard en duur afhankelijk is van de kwaliteit papier, die men wenst te vervaardigen.

Op de papiermachines worden deze vezels kunstmatig in ononderbroken arbeidsgang samengevoegd tot het papierblad, dat deze machines als een eindloze baan verlaat, hetzij als een fors en soepel schrijff- of drukpapier, hetzij als ragfijn sigarettenpapier. Hierna volgen één of meer nabewerkingen, snijden, sorteren, expediëren.

De productiecapaciteit werd in 1933 vergroot door uitbreiding van het machinepark, terwijl in 1939 een dochteronderneming werd opgezet in Oost-Java (Papierfabriek „Letjes“, Probolinggo). Behalve door de rijstpellerijen wordt het padistro voor een zeer groot gedeelte door de landbouwer rechtstreeks aan beide bedrijven geleverd, hetgeen voor de landbouwende bevolking een niet onbelangrijke bron van inkomsten betekent.

Het papyrus der Egyptenaren en het lontarblad van Java vertellen ons over oude beschaving en oude cultuur in het grijze verleden. In de Papierfabriek „Padalarang,, stroomt het afvalproduct van Pasoendan's rijkste landbouwgewas binnen, om de fabriek weer te verlaten in de vorm van voorbestemde drager van het geschreven en gedrukte woord. Het vervulle zijn taak als drager van constructieve gedachten zowel thans als in de toekomst ten zegen van Indonesië in het algemeen en van Pasoendan in het bijzonder.

Het ketelhuis van de Papierfabriek Padalarang.

Kampongweggetje.

